

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM CICEROVM ET ROMANORVM
TESTIMONIA

M. TVLLIVS CICERO

PARIS.

DE RE PVBLICA

SEPTIMVM RECOGNOSVIT

K. ZIEGLER

01 A
-2012-
4307
:39

B.G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

LEIPZIG

Fr 154050

UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK LEIPZIG

0020842231

(1381)

WILHELM VON KLEIST
SCHLÜSSEL
ZUM
THEATER
VON
WILHELM VON KLEIST
DURCH
HANS HARTMANN
VON
KLEIST
ERSTEN
DRUCK
1800

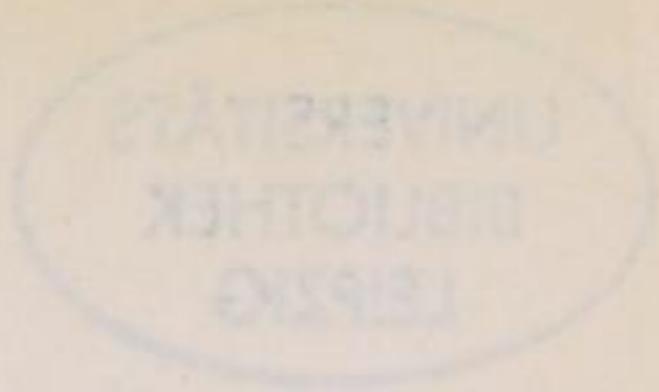
DEUTSCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
ZU BERLIN
INSTITUT FÜR
GRIECHISCH-RÖMISCHE ALTERTUMSKUNDE

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

BSB B.G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1969

M. T V L L I C I C E R O N I S
S C R I P T A Q V A E M A N S E R V N T O M N I A

F A S C . 3 9

D E R E P V B L I C A
L I B R O R V M S E X Q V A E M A N S E R V N T
S E P T I M V M R E C O G N O V I T

K. ZIEGLER

A C C E D I T T A B V L A

BSB B.G.TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1969

UNIVERSITÄTS
BIBLIOTHEK
LEIPZIG

OK-2012-4307:39

BIBLIOTHECAE TEVBNERIANAE
HVIVS TEMPORIS
REDACTOR: GÜNTHER CHRISTIAN HANSEN

HOC VOLVMEN IMPRIMENDVM
CVRAVIT BRVNO DOER

Institut für
Wirtschaftsgeschichte
ADW der DDR
— Bibliothek —

28:74

VLN 294 · 375/14/69 · ES 7 M

COPYRIGHT 1969

BY BSB B. G. TEVBNER VERLAGSGESELLSCHAFT LEIPZIG
PRINTED IN THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC
ZWICKOWAE: TYPIS F. VLLMANNI (III/29/2)

M. TVLLI CICERONIS
DE RE PVBLICA
LIBER PRIMVS

*Perierunt quaterniones I. et II. et quaternionis III. folium
primum. quo haec fragmenta videntur pertinere:*

1 a. Non. p. 426,9: (*Cicero*) *De re publ. lib. I*: Sic, quoniam plura beneficia continet patria, et est antiquior parrens quam is qui creavit, maior ei profecto quam parenti debetur gratia.

5   1b. *Plin. nat. hist. praef. 22*: *Scito enim conferentem
auctores me deprehendisse a iuratissimis et proximis
veteres transcriptos ad verbum neque nominatos, non
illa Vergiliana virtute ut certarent, non Tulliana simpli-
citate, qui de re publica Platonis se comitem profitetur,*
10 *in consolatione filiae 'Crantorem' inquit 'sequor', item
Panaetium de officiis.*

1c. *Plin. nat. hist. praef. 7*: *Praeterea est quaedam
publica etiam eruditorum rejectio. utitur illa et M. Tul-
lius extra omnem ingenii aleam positus, et quod miremur,
15 per advocatum defenditur: nec doctissimis † Manium
Persium haec legere nolo, Iunium Congum volo. quod si
hoc Lucilius, qui primus condidit stili nasum, dicendum
sibi putavit, Cicero mutuandum, praesertim cum de re
publica scribebat, quanto nos causati ab aliquo iudice
20 defendimus?*

1 d. *Arus. Mess. I 74 Marmorale*: *Avocat ab illa re:*
Cic. De re publ. lib. I: *A qua isti avocant.*

1e. *Lact. inst. div. 3,16,5*: *Non ergo utilitatem ex philosophia sed oblectationem petunt, quod quidem Cicero testatus est*: Profecto *inquit* omnis istorum disputatio, 5 quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae continent, tamen conlata cum eorum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur utilitatis adulisse negotiis hominum, quantam oblectationem otiis.

1 f. *Non. p. 526,8*: *Cicero De re publ. lib. I*: Nec tantum 10 Carthago habuisse opum sescentos fere annos sine consiliis et disciplina.

Cod. p.

1 * (im)petu liberavissent, nec C. Duelius A. Atilius 63
 1 L. Metellus terrore Karthaginis, non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo 15 restinxissent, nec id excitatum maioribus copiis aut Q. Maximus enervavisset, aut M. Marcellus contudisset, aut a portis huius urbis avolsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M. vero Catoni homini ignoto et novo, quo omnes | qui isdem rebus studemus 64 quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, 21 certe licuit Tusculi se in otio delectare, salubri et propinquuo loco. sed homo demens ut isti putant, cum cogereat eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari, quam in illa 25 tranquillitate atque otio iucundissime vivere. omitto innumerabilis viros, quorum † singuli saluti huic civi-

77 tati | fuerunt, et qui sunt *(haut)* procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur. unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otique vicerit.

Nec vero habere virtutem satis est quasi artem aliquam nisi | utare; etsi ars quidem cum ea non utare 2
 78 scientia tamen ipsa teneri potest, virtus in usu sui tota posita est; usus autem eius est maximus civitatis gubernatio, et earum ipsarum rerum quas isti in angulis personant, reapse non oratione perfectio. nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod *(non)* ab iis partum confirmatumque sit, a 15
 123 quibus civitatibus iura discripta sunt. unde | enim pietas, aut a quibus religio? unde ius aut gentium aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde iustitia fides aequitas?
 unde pudor continentia fuga turpi*(tu)*dinis adpetentia
 20 laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? nempe ab iis qui haec disciplinis informata alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. 3
 quin etiam Xenocraten ferunt, nobilem in primis phi-

losophum, cum quae|reretur ex eo quid adsequerentur ¹²⁴
 eius discipuli, respondisse ut id sua sponte facerent
 quod cogerentur facere legibus. ergo ille, civis qui id
 cogit omnis imperio legumque poena, quod vix paucis
 persuadere oratione philosophi possunt, etiam iis qui ⁵
 illa disputant ipsis est praferendus doctoribus. quae
 est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit ante-
 ponenda bene constitutae civitati publico iure et mori-
 bus? equidem | quem ad modum 'urbes magnas atque ¹²⁵
 inperiosas', ut appellat Ennius, viculis et castellis ¹⁰
 praferendas puto, sic eos qui his urbibus consilio at-
 que auctoritate praesunt, iis qui omnis negotii publici
 expertes sint, longe duco sapientia ipsa esse antepo-
 nendos. et quoniam maxime rapimur ad opes augendas
 generis humani, studemusque nostris consiliis et labo- ¹⁵
 ribus tutiorem et opulentiorum vitam hominum red-
 dere, et ad hanc | voluptatem ipsius naturae stimulis ¹²⁶
 incitamus, teneamus eum cursum qui semper fuit opti-
 mi cuiusque, neque ea signa audiamus quae receptui
 canunt, ut eos etiam revocent qui iam processerint. ²⁰

³ His rationibus tam certis tamque inlustribus oppo-

⁴ nuntur ab iis qui contra disputant primum labores qui
 sint re publica defendenda sustinendi, leve sane inpe-
 dimentum vigilanti et industrio, neque solum | in tantis ⁹¹
 rebus sed etiam in mediocribus vel studiis vel officiis ²⁵

vel vero etiam negotiis contemnendum. adiunguntur pericula vitae, turpisque ab his formido mortis fortibus viris opponitur, quibus magis id miserum videri solet, natura se consumi et senectute, quam sibi dari tempus ut possint eam vitam, quae tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum reddere. illo vero se loco copiosos et desertos | putant, cum calamitates clarissimorum virorum iniuriasque iis ab ingratis inpositas civibus colligunt. hinc enim illa et apud 5 Graecos exempla, Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus iis quae corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in civium vinclis profudisse, et Themistoclem patria quam liberavisset pulsum atque proterritum, non in Graeciae portus per se servatos sed in barbariae sinus confugisse quam adflixerat, nec vero levitatis Atheniensium crudelitatisque in amplissimos civis exempla deficiunt. quae nata et frequentata apud illos etiam in gravissimum civitatem nostram dicunt redundasse; nam vel exilium Camilli 6 vel offensio commemoratur Ahalae vel invidia Nasicae vel expulsio Laenatis vel Opimi | damnatio vel fuga Metelli vel acerbissima C. Mari clades ... principum caedes, vel eorum multorum pestes quae paulo

post secutae sunt. nec vero iam *(meo)* nomine abstinent, et credo quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. sed haud facile dixerim, cur cum ipsi discendi aut visendi causa maria trahimittant *

[Excidit quaternionis III. folium ultimum.]

⁴ * salvam esse consulatu abiens in contione populo ²⁵⁹
⁷ Romano idem iurante iurassem, facile iniuriarum omnium compensarem curam et molestiam. quamquam nostri casus plus honoris habuerunt quam laboris, neque tantum molestiae quantum gloriae, maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex laetitia inproborum dolorem. sed si aliter ut dixi accidisset, qui possem queri? | cum mihi nihil improviso ²⁶⁰
nec gravius quam expectavissem pro tantis meis factis ¹⁵
evenisset. is enim fueram, cui cum liceret aut maiores ex otio fructus capere quam ceteris propter variam suavitatem studiorum in quibus a pueritia vixeram, aut si quid accideret acerbius universis, non praecipuam sed parem cum ceteris fortunae condicionem subire, ²⁰
non dubitaverim me gravissimis tempestatibus | ac ⁴⁹
paene fulminibus ipsis obvium ferre conservandorum civium causa, meisque propriis periculis parere com-
8 mune reliquis otium. neque enim hac nos patria lege

genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis, ac tantummodo nostris ipsa commodis serviens tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum, sed ut plurimas et maximas nostri animi ingenii consilii partis ipsa sibi ad utilitatem suam pignoraretur, tantumque nobis in nostrum privatum usum quantum ipsi superesse posset remitteret.

Iam illa, perfugia quae sumunt sibi ad excusationem ⁵₉ quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt audienda, cum ita dicunt accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus comparari sordidum, configere | autem multitudine praesertim incitata miserum et periculosum sit. quam ob rem neque sapientis esse accipere habenas cum insanos atque indomitos impetus volgi cohibere non possit, neque liberi cum inpuris atque inmanibus adversariis decertantem vel contumeliarum verbera subire, vel expectare sapienti non ferendas iniurias: proinde quasi bonis et fortibus et magno animo praeditis | ulla sit ad rem publicam adeundi causa iustior, quam ne pareant inprobis, neve ab isdem lacerari rem publicam patiantur, cum ipsi auxilium ferre si cupiant non queant.

²⁵ Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod ⁶₁₀ negant sapientem suscepturum ullam rei publicae par-

tem, extra quam si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit quam accedit nobis; in qua quid facere potuissem, | nisi ⁸³ tum consul fuisse? consul autem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuisse a pueritia, per quem eque-⁵ stri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? non igitur potestas est ex tempore aut cum velis opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis,
11 nisi eo loco sis ut tibi id facere liceat. maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri so-¹⁰ let, quod qui tranquillo | mari gubernare se negent ⁸⁴ posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. isti enim palam dicere atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationi-¹⁵ bus rerum publicarum aut constituendarum aut tuedarum nihil nec didicisse umquam nec docere, earumque rerum scientiam non doctis hominibus | ac sapien-⁸⁵ tibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. quare qui convenit polliceri operam suam rei publicae ²⁰ tum denique si necessitate cogantur? cum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere, sin autem temporibus cogeretur, | tum id ⁸⁶ munus denique non recusare, tamen arbitrarer hanc re-²⁵ rum civilium minime neglegendam scientiam sapienti propterea, quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

Haec pluribus a me verbis dicta sunt ob eam cau-⁷
 sam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de
 re publica disputatio; quae ne frustra haberetur, dubi-¹²
⁷⁹ tationem ad rem publicam adeun|di in primis debui
 5 tollere. ac tamen si qui sunt qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque au-
 diant eos quorum summa est auctoritas apud doctissi-
 mos homines et gloria; quos ego existimo, etiamsi qui
 ipsi rem publicam non gesserint, tamen quoniam de re
 10 publica multa quaesierint et scripserint, functos esse
 aliquo rei publicae munere. eos vero septem quos
⁸⁰ Graeci sapientis nomi|naverunt, omnis paene video in
 media re publica esse versatos. neque enim est ulla res
 in qua proprius ad deorum numen virtus accedat hu-
 15 mana, quam civitatis aut condere novas aut conservare
 iam conditas.

Quibus de rebus, quoniam nobis contigit ut idem et ⁸
 in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum
 consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium
⁵⁵ quandam facultatem, non modo usu sed etiam studio
 21 discendi et docendi ***** essemus auctores, cum supe-
 riores ali fuissent in disputationibus perpoliti, quo-
 rum res gestae nullae invenirentur, ali in gerendo pro-
 bables, in disserendo rudes. nec vero nostra quaedam
²⁵ est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius
 aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae ci-
⁵⁶ vitatis virorum disputatio repetenda memoria | est,

quae mihi tibique quondam adulescentulo est a P. Rutilio Rufo, Smyrnae cum simul essemus compluris dies, exposita, in qua nihil fere quod magno opere ad rationes omnium *(harum)* rerum pertineret praetermissum puto.

⁹ ⁵ Nam cum P. Africanus hic Pauli filius feriis Latinis
¹⁴ Tuditano cons. et Aquilio constituisset in hortis esse, familiarissimique eius ad eum frequenter per eos dies ventitatuos se esse dixissent, | Latinis ipsis mane ad ²⁷³ eum primus sororis filius venit Q. Tubero. quem cum ¹⁰ comiter SCIPIO adpellavisset libenterque vidisset, 'quid tu' inquit 'tam mane Tubero? dabant enim hae feriae tibi opportunam sane facultatem ad explicandas tuas litteras'. tum ille (TUB.): 'mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum; numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum, hoc praesertim motu | rei publicae'. tum SCIPIO: 'atqui nac- ²⁷⁴ tus es, sed mehercule otiosiorem opera quam animo.' et ille (TUB.): 'at vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi ut constituimus parati, si tuo modo fieri potest, abuti tecum hoc otio.' (SCIP.) 'libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.'

¹⁰ ¹⁵ Tum ille (TUB.): 'visne igitur, quoniam et me quodam modo invitas et tui spem das, hoc primum Africane | q. IIII

97 videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit de isto altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim pauci neque leves sunt qui se duo soles vidisse dicant, ut non tam fides non habenda quam ratio quaerenda sit.' hic SCIPIO: 'quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus! qui cum cetera tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. sed ego Tubero —
98 nam tecum | aperte quod sentio loquar — non nimis adsentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui
10 quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari, sic adfirmat ut oculis ea cernere videatur aut tractare plane manu. quo etiam sapientiorem Socratem soleo iudicare, qui omnem eius modi curam deposuerit, eaque quae de natura quaererentur, aut maiora quam homi-
33 num ratio consequi possit, aut nihil omnino ad vitam
16 hominum adtinere dixerit.' dein TUBERO: 'nescio Afri- 16
cane cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem istam disputationem reiecerisse, et tantum de vita et de moribus solitum esse quaerere. quem enim auctorem
20 de illo locupletiorem Platone laudare possumus? cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam cum de moribus de virtutibus denique de re publica
34 disputet, numeros tamen et geometriam et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere.' tum SCIPIO: 'sunt
25 ista ut dicis; sed audisse te credo Tubero, Platonem Socrate mortuo primum in Aegyptum discendi causa, post in Italiam et in Siciliam contendisse, ut Pythagorae inventa perdisceret, eumque et cum Archyta Taren-

tino et cum Timaeo Locro multum fuisse et Philolai
commentarios esse nanctum, cumque eo tempore in his ²⁶³
locis Pythagorae nomen vigeret, illum se et hominibus
Pythagoreis et studiis illis dedisse. itaque cum Socra-
tem unice dilexisset, eique omnia tribuere voluisset, ⁵
leporem Socraticum subtilitatemque sermonis cum ob-
scuritate Pythagorae et cum illa plurimarum artium
gravitate contexuit.'

- ¹¹ 17 Haec Scipio cum dixisset, L. Furium repente venien-
tem aspexit, eumque ut salutavit, amicissime | adpre- ²⁶⁴
hendit et in lecto suo conlocavit. et cum simul P. Ru- ¹¹
tilius venisset, qui est nobis huius sermonis auctor,
eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem iussit
adsidere. tum FURIUS: 'quid vos agitis? num sermonem
vestrum aliquem diremit noster interventus?' 'minime ¹⁵
vero', AFRICANUS; 'soles enim tu haec studiose investi-
gare quae sunt in hoc genere de quo instituerat paulo
ante Tubero quae|rere; Rutilius quidem noster etiam ²⁰⁹
sub ipsis Numantiae moenibus solebat mecum interdum
eius modi aliquid conquirere.' 'quae res tandem inci- ²⁰
derat?' inquit PHILUS. tum ille (SCIP.): 'de solibus istis
¹² duobus; de quo studeo Phile ex te audire quid sentias.'
- 18 Dixerat hoc ille, cum puer nuntiavit venire ad eum
Laelium domoque iam exisse. tum Scipio calceis et ve-
stimentis sumptis e cubiculo est egressus, et cum pau- ²⁵
lulum inambullavisset in porticu, Laelium advenientem ²¹⁰
salutavit et eos qui una venerant, Spurium Mummiuum

quem in primis diligebat, et C. Fannium et Quintum Scaevolam, generos Laeli, doctos adulescentes, iam aetate quaestorios; quos cum omnis salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium; fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut ¹⁹⁷ militiae propter eximiam belli gloriam | Africanum ut deum coleret Laelius, domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. dein cum essent per pauca inter se uno aut altero spatio conlocuti, Scipionique eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est ut in aprico maxime pratuli loco. quod erat hibernum tempus anni, considerent; quod cum facere vellent, intervenit vir prudens ¹⁹⁸ omnibusque illis et iucundus et carus, M'. Manilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus ad-
sedit proximus Laelio.

Tum PHILUS: 'non mihi videtur' inquit 'quod hi ve- ¹³
₁₉nerunt aliis nobis sermo esse quaerendus, sed agen-
dum accuratius et dicendum dignum aliquid horum
auribus.' hic LAELIUS: 'quid tandem agebatis, aut cui
sermoni nos intervenimus?' (PHIL.) 'quaesierat ex me
²⁶⁹ Scipio | quidnam sentirem de hoc quod duo soles visos
esse constaret.' (LAEL.) 'ain vero Phile? iam explorata
nobis sunt ea quae ad domos nostras quaeque ad rem
publicam pertinent? siquidem quid agatur in caelo
quaerimus.' et ille (PHIL.): 'an tu ad domos nostras non
censes pertinere scire quid agatur et quid fiat domi?
quae non ea est quam parietes nostri cingunt, sed mun-
dus hic totus, quod domicilium quamque patriam di-

no**bis** communem secum dederunt, cum praesertim si ²⁷⁰
 haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint.
 ac me quidem ut hercule etiam te ipsum Laeli omnis-
 que avidos sapientiae cognitio ipsa rerum consideratio-
 20 que delectat.' tum LAELIUS: 'non impedio, praesertim ⁵
 quoniam feriati sumus; sed possumus audire aliquid
 an serius venimus?' (PHIL.) nihil est adhuc disputatum,
 et | quoniam est integrum, libenter tibi Laeli ut de eo ⁴³
 disseras equidem concessero.' (LAEL.) 'immo vero te au-
 diamus, nisi forte Manilius interdictum aliquod inter ¹⁰
 duos soles putat esse componendum, ut ita caelum pos-
 sideant ut uterque possederit.' tum MANILIUS: 'pergisne
 eam Laeli artem inludere, in qua primum excellis ipse,
 deinde sine qua scire nemo potest quid sit suum quid
 alienum? | sed ista mox; nunc audiamus Philum, quem ⁴⁴
 video maioribus iam de rebus quam me aut quam ¹⁶
 P. Mucium consuli.'

¹⁴ ²¹ Tum PHILUS: 'nihil novi vobis adferam, neque quod
 a me sit *(ex)co*gitatum aut inventum; nam memoria
 teneo C. Sulpicium Gallum, doctissimum ut scitis ho- ²⁰
 minem, cum idem hoc visum diceretur et esset casu
 apud M. Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram
 quam M. Marcelli avus captis | Syracusis ex urbe locu- ¹⁰³
 pletissima atque ornatissima sustulisset, cum aliud
 nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset, ius- ²⁵
 sis proferri; cuius ego sphaerae cum persaepe propter
 Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam
 non sum tanto opere admiratus; erat enim illa venu-

stior et nobilior in volgus, quam ab eodem Archimede
factam posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. sed 22
¹⁰⁴ posteaquam | coepit rationem huius operis scientissime
Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii quam vi-
⁵ deretur natura humana ferre potuisse iudicabam fuis-
se. dicebat enim Gallus sphaerae illius alterius solidae
atque plenae vetus esse inventum, et eam a Thalete
Milesio primum esse tornatam, post autem ab Eudoxo
Cnido, discipulo ut ferebat Platonis, eandem illam astris
⁶⁵ quae caelo inhaererent es|se descriptam; cuius omnem
¹¹ ornatum et descriptionem sumptam ab Eudoxo multis
annis post non astrologiae scientia sed poëtica quadam
facultate versibus Aratum extulisse. hoc autem sphae-
rae genus, in quo solis et lunae motus inessent et earum
¹⁵ quinque stellarum quae errantes et quasi vagae nomi-
narentur, in illa sphaera solida non potuisse finiri, at-
⁶⁶ que in eo admirandum esse inventum | Archimedi, quod
excogitasset quem ad modum in dissimillimis motibus
inaequabiles et varios cursus servaret una conversio.
²⁰ hanc sphaeram Gallus cum moveret, fiebat ut soli luna
totidem conversionibus in aere illo quod diebus in ipso
caelo succederet, ex quo et in [caelo] sphaera solis fieret
eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam
quae esset umbra terrae, cum sol e regione *

[Exciderunt quaternionis VI. foliorum interiorum paria tria praeter unum folium 59/60, quod sex illorum foliorum fuit aut secundum aut quartum, cf. p. VIII sq.]

15 23 (scip.) * fuit, quod et ipse hominem diligebam et in 59 primis patri meo Paulo probatum et carum fuisse cognoveram. memini me admodum adulescentulo, cum pater in Macedonia consul esset et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod 5 serena nocte subito candens et plena luna defecisset. tum ille cum legatus noster esset anno fere ante quam 60 consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere nullum esse prodigium, idque et tum factum esse et certis temporibus esse semper futurum, 10 cum sol ita locatus fuisset ut lunam suo lumine non posset attingere.' 'ain tandem?' inquit TUBERO; 'docere hoc poterat ille homines paene agrestes, et apud imperitos audebat haec dicere?' (scip.) 'ille vero, et magna quidem cum *

15

*

24 (scip.) * <neque in>|solens ostentatio neque oratio 71 abhorrens a persona hominis gravissimi; rem enim magnam <erat> adsecutus, quod hominibus perturbatis inanem religionem timoremque deicerat.

20

16 25 Atque eius modi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille et auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis suae, cum obscurato | sole tenebrae factae essent repente, Athenien- 72

siumque animos summus timor occupavisset, docuisse civis suos dicitur, id quod ipse ab Anaxagora cuius auditor fuerat acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, cum tota se luna sub orbem solis subiecisset; itaque etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri q. uj. non posse nisi intermenstruo tempore. quod cum dispu-²⁷⁹ tando ratio[nibus]que docuisset, populum liberavit me-
tu; erat enim tum haec nova et ignota ratio, solem lunae oppositu solere deficere, quod Thaletem Milesium pri-
10 mum vidisse dicunt. id autem postea ne nostrum qui-
dem Ennium fugit; qui ut scribit, anno quinquagesimo
<et> CCC. fere post Romanam conditam 'Nonis Iunis soli
luna obstitit et nox.' atque hac in re tanta inest ratio
280 atque sollertia, | ut ex hoc die quem apud Ennium et
15 in maximis annalibus consignatum videmus, superio-
res solis defectiones reputatae sint usque ad illam quae
Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo; quibus qui-
dem Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum
exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustu-
20 lissee.'

Tum TUBERO: 'videsne Africane, quod paulo ante ¹⁷ 26
secus tibi videbatur, doc *

[Excudit quaternionis VII. folium secundum.]

121 (scip.) * lis, quae videant ceteri. quid porro aut prae-
clarum putet in rebus humanis, qui haec deorum regna
25 perspexerit, aut diuturnum, qui cognoverit quid sit ae-
ternum, aut gloriosum, qui viderit quam parva sit terra,

primum universa, deinde ea pars eius quam homines
incolant, quamque nos in exigua eius parte adfixi, plu-
rimis ignotissimi gentibus, speremus tamen nostrum
27 nomen volitare et vagari | latissime? agros vero et ae- ¹²²
dificia et pecudes et inmensum argenti pondus atque ⁵
auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod
earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, in-
certus dominatus, saepe etiam taeterrimorum hominum
inmensa possessio, quam est hic fortunatus putandus!
cui soli vere liceat omnia non Quiritium sed sapien- ¹⁰
tium iure pro suis vindicare, nec civili nexo sed com- ¹³⁹
muni lege naturae, quae vetat ullam rem esse cuius-
quam, nisi eius qui tractare et uti sciat; qui imperia
consulatusque nostros in necessariis, non in expetendis
rebus, muneric fungendi gratia subeundos, non prae- ¹⁵
miorum aut gloriae causa adpetendos putet; qui deni-
que, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum
esse dicere, possit idem de se praedicare, numquam |
se plus agere quam nihil cum ageret, numquam minus ¹⁴⁰
28 solum esse quam cum solus esset. quis enim putare ²⁰
vere potest, plus egisse Dionysium tum cum omnia
moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam eius
civem Archimedem cum istam ipsam sphærā, nihil
cum agere videretur, de qua modo dicebatur effecerit?
quis autem non malgis solos esse, qui in foro turba- ¹⁴¹
que quicum conloqui libeat non habeant, quam qui nullo ²⁵
arbitro vel secum ipsi loquantur, vel quasi doctissi-

morum hominum in concilio adsint, cum eorum inventis scriptisque se oblectent? quis vero divitiorem quemquam putet quam eum cui nihil desit quod quidem natura desideret, aut potentiores quam illum qui omnia
 142 quae expeltat consequatur, aut beatorem quam qui
 6 sit omni perturbatione animi liberatus, aut firmiore fortuna quam qui ea possideat quae secum ut aiunt vel e naufragio possit ecferre? quod autem imperium, qui magistratus, quod regnum potest esse praestantius,
 10 quam despicientem omnia humana et inferiora sapientia ducentem nihil umquam nisi sempiternum et divinum
 127 animo | volutare? cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos qui essent politi propriis humanitatis artibus? ut mihi Platonis illud, seu quis dixit 29
 15 alias, perelegans esse videatur: quem cum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum litus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum, animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam
 128 esse descriptas; | quas ut vidisset, exclamavisse ut bono
 20 essent animo; videre enim se hominum vestigia; quae videlicet ille non ex agri consitura quam cernebat, sed ex doctrinae indicis interpretabatur. quam ob rem Tubero semper mihi et doctrina et erudit homines et tua ista studia placuerunt.
 25 Tum LAELIUS: 'non audeo quidem' inquit 'ad ista 18
 Scipio dicere, neque tam te aut Philum aut Manilium * 30

[Excudit quaternionis VII. folium septimum.]

(LAEL.) * in ipsius paterno genere fuit noster ille amicus, dignus huic ad imitandum,²⁸⁵

'Egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus'
qui 'egregie cordatus' et 'catus' fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat quae numquam inveniret,⁵
sed quod ea respondebat quae eos qui quaesissent et cura et negotio solverent, cuique contra Galli studia disputanti in ore semper erat ille | de Iphigenia Achilles:²⁸⁶

'Astrologorum signa in caelo — quid sit observationis,
Cum capra aut nepa aut exoritur nomen aliquod be-¹⁰
luarum —,

Quod est ante pedes nemo spectat, caeli scrutantur
plagas.'

atque idem — multum enim illum audiebam et libenter — Zethum illum Pacuvi nimis inimicum doctrinae esse¹⁵
dicebat; magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui q[uo]d
se ait 'philosophari | velle, sed paucis; nam omnino¹⁸¹
haud placere'. quodsi studia Graecorum vos tanto opere
delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae
vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam con-²⁰
ferre possumus. istae quidem artes, si modo aliquid,
(id) valent, ut paulum acuant et tamquam inritent inge-
nia puerorum, quo facilius possint maiora discere.'

¹⁹   ³¹   Tum TUBERO: | 'non dissentio a te Laeli, sed quaero¹⁸²

quae tu esse maiora intellegas. (LAEL.) dicam mehercule et contemnar a te fortasse, cum tu ista caelestia de Scipione quae sieris, ego autem haec quae videntur ante oculos esse magis putem quaerenda. quid enim mihi
 5 L. Pauli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit quo modo duo soles visi sint, non quaerit cur in una re publica duo senatus et duo paene iam populi sint? nam
 213 ut videtis mors Tiberii Gracchi et iam ante tota illius
 10 ratio tribunatus divisit populum unum in duas partis; obtrectatores autem et invidi Scipionis, initis factis a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus illis mortuis senatus alteram partem, dissidentem a vobis auctore Metello et P. Mucio, neque hunc qui unus
 15 potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus
 214 violatis, triumviris seditiosissimis aliquid cotidie novi molientibus, bonis viris locupletibus perturbatis, his tam periculosis rebus subvenire patiuntur. quam ob 32
 rem si me audietis adulescentes, solem alterum ne me-
 20 tueritis; aut enim nullus esse potest, aut sit sane ut vi-
 sus est, modo ne sit molestus, aut scire istarum rerum nihil, aut etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam
 215 scientiam nec beatiores esse possumus; senatum vero et populum ut unum habeamus et fieri potest, et per-
 25 molestum est nisi fit, et secus esse scimus, et videmus si id effectum sit et melius nos esse victuros et beatius.'

- 20**
33 Tum MUCIUS: 'quid esse igitur censes Laeli discen-
 dum nobis, ut istud efficere possimus ipsum quod po-
 stulas?' (LAEL.) 'eas artis quae efficiant ut usui civitati
 simus; id enim esse praeclarissimum sapientiae munus
 maximumque virtutis | vel documentum vel officium ²¹⁶
 puto. quam ob rem ut hae feriae nobis ad utilissimos ⁶
 rei publicae sermones potissimum conferantur, Scipio-
 nem rogemus, ut explicet quem existimet esse optimum
 statum civitatis; deinde alia quaeremus. quibus cognitis
 spero nos ad haec ipsa via perventuros, earumque re- ¹⁰
 rum rationem quae nunc instant explicaturos.'
- 21**
34 Cum id et Philus et Manilius et Mummius admodum
 adproba⟨vissent⟩ *

[*Excudit quaternionis VIII. folium quartum.*]

nullum est exemplum cui malimus adsimulare rem
 publicam. (*Diomed. GL I* 365,20: *simulat per u hoc est* ¹⁵
δμοιάζει, ut Cic. de rep.)

(LAEL.)'* non solum ob eam causam fieri volui, quod ²⁹³
 erat aequum de re publica potissimum principem rei pu-
 blicae dicere, sed etiam quod memineram persaepe te
 cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus ²⁰
 Graecis vel peritissimis rerum civilium, multaque colli-
 gere ac docere, optimum longe statum civitatis esse
 eum quem maiores nostri nobis reliquissent. qua in
 disputatione quoniam tu | paratior es, feceris — ut etiam ²⁹⁴
 pro his dicam — si de re publica quid sentias explica- ²⁵
 ris, nobis gratum omnibus.'

Tum ille (scip.) : 'non possum equidem dicere me ulla
 in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam
 in ista ipsa quae mihi Laeli a te proponitur. etenim
 cum in suo quemque opere artificem, qui quidem ex-
 5 cellat, nihil aliud cogitare meditari curare videam, nisi
 221 quo sit in illo genere melior, ego cum mihi sit unum
 opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, pro-
 curatio atque administratio rei publicae, non me iner-
 tiorem esse confitear quam opificem quemquam, si mi-
 10 nus in maxima arte quam illi in minimis operae con-
 sumpserim? sed neque iis contentus sum quae de ista 36
 consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapien-
 222 tissimique homines reliquerunt, neque | ea quae mihi
 videntur anteferre illis audeo. quam ob rem peto a vo-
 15 bis ut me sic audiatis: neque ut omnino expertem Grae-
 carum rerum, neque ut eas nostris in hoc praesertim
 genere anteponentem, sed ut unum e togatis patris dili-
 gentia non in liberaliter institutum, studioque discendi
 a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis
 20 multo magis eruditum quam litteris.'

223 Hic PHILUS: 'non | hercule' inquit 'Scipio dubito, quin 23
 tibi ingenio praestiterit nemo, ususque idem in re publica
 rerum maximarum facile omnis viceris; quibus autem
 studiis semper fueris tenemus. quam ob rem si ut dicis
 25 animum quoque contulisti in istam rationem et quasi
 artem, habeo maximam gratiam Laelio; spero enim mul-
 to uberiora fore quae a te dicentur, quam illa quae a
 224 Graecis nobis scripta sunt omnia.' | tum ille (scip.)
 'permagnam tu quidem expectationem, quod onus est ei
 30 qui magnis de rebus dicturus est gravissimum, inponis

orationi meae.' Et PHILUS: 'quamvis sit magna, tamen eam vinces ut soles; neque enim est periculum ne te de re publica disserentem deficiat oratio.'

24 **38** Hic SCIPIO: 'faciam quod vultis ut potero, et ingredi in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse si errorem velis tolere, ut eius rei de qua quaeretur si nomen quod sit conveniat, explicetur quid declaretur eo nomine; quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem; numquam enim quale sit illud de quo disputabitur intellecti poterit, nisi quod sit fuerit intellectum prius. quare quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus quid sit id ipsum quod quaerimus.' | cum adprobavisset LAELIUS, 'nec vero' inquit AFRICANUS 'ita disseram de re tam inlustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordinar, verbisque quid sit et quot modis quidque dicatur definiam saepius; apud pruden-^{Q. Q.} tes enim homines et in maxima re publica summa cum gloria belli domique versatos cum loquar, non committam ut sit inlustrior illa ipsa res de qua disputem, quam oratio mea; nec enim hoc suscepi ut tamquam magister persequerer omnia, neque hoc polliceor me effecturum ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit.' tum LAELIUS: 'ego vero istud ipsum genus orationis quod polliceris expecto.'

25 **39** 'Est igitur,' inquit AFRICANUS, 'res publica | res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris

consensu et utilitatis communione sociatus. eius autem prima causa coëundi est non tam inbecillitas quam naturalis quedam hominum quasi congregatio; non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum ut ne in omnium quidem rerum affluen^{tia} *

[*Excidit quaternionis VIII. folium secundum.*]

idque ipsa natura non invitaret solum sed etiam cogeret (*Non. p. 321,16*).

[*Urbis condendae originem atque causam non unam 40 intulerunt, sed alii eos homines qui sint ex terra pri- 10 mitus nati, cum per silvas et campos erraticam dege- rent vitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, spe- luncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. tum 15 eos qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui ad alios homines decu- currisse, praesidium implorasse et primo nutibus volun- latem suam significasse, deinde sermonis initia temp- tasse, ac singulis quibusque rebus nomina inprimendo 20 paulatim loquendi perfecisse rationem. cum autem mul- titudinem ipsam viderent contra bestias esse tutandam, oppida etiam coepisse munire, ut vel quietem noctis tu-*

tam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando sed obiectis aggeribus arcerent. * (18) Haec aliis delira visa sunt ut fuerunt, dixeruntque non ferarum laniatus causam fuisse coëundi, sed ipsam potius humanitatem, itaque inter se 5 congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis adpetens esset. (Lact. inst. 6, 10, 13—15. 18.)]

- 26** (scip.) **<quae>*dam quasi semina, neque reliquarum **211**
41 virtutum nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institu- 10
 tio. hi coetus igitur hac de qua exposui causa instituti,
 sedem primum certo loco domiciliorum causa consti-
 tuerunt; quam cum locis manuque saepsissent, eius
 modi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appel-
 laverunt, delubris distinctam spatiisque communibus. 15
 omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis
 qualem | exposui, omnis civitas, quae est constitutio po- 212
 puli, omnis res publica, quae ut dixi populi res est, con-
 silio quodam regenda est, ut diurna sit. id autem con-
 silium primum semper ad eam causam referendum est 20
42 quae causa genuit civitatem. deinde aut uni tribuendum
 est, aut delectis quibusdam, aut suscipiendum est mul-
 titudini atque omnibus. quare cum penes unum est om-
 nium summa rerum, regem illum | unum vocamus, et **25**
 regnum eius rei publicae statum. cum autem est penes 25
 delectos, tum illa civitas optimatum arbitrio regi dicitur.
 illa autem est civitas popularis — sic enim appellant —,
 in qua in populo sunt omnia. atque horum trium ge-
 nerum quodvis, si teneat illud vinculum quod primum
 homines inter se rei publicae societate devinxit, non **30**

perfectum illud quidem neque mea sententia optimum,
 96 sed tolerabile | tamen, et aliud *(ut)* alio possit esse prae-
 stantius. nam vel rex aequus ac sapiens, vel delecti ac
 principes cives, vel ipse populus, quamquam id est mini-
 6 me probandum, tamen nullis interiectis iniquitatibus
 aut cupiditatibus posse videtur aliquo esse non incerto
 statu.

Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis
 iuris et consilii, et in optimatum dominatu vix parti-
 105 ceps libertatis potest esse | multitudo, cum omni con-
 11 silio communi ac potestate careat, et cum omnia per
 populum geruntur quamvis iustum atque moderatum,
 tamen ipsa aequabilitas est iniqua, cum habet nullos
 gradus dignitatis. itaque si Cyrus ille Perses iustissimus
 15 fuit sapientissimusque rex, tamen mihi populi res — ea
 enim est ut dixi antea publica — non maxime expetenda
 106 fuisse illa videtur, cum regeretur unius nutu † ac | mo-
 do; si Massilienses nostri clientes per delectos et prin-
 cipes cives summa iustitia reguntur, inest tamen in ea
 20 condicione populi similitudo quaedam servitutis; si
 Athenienses quibusdam temporibus sublato Areopago
 nihil nisi populi scitis ac decretis agebant, quoniam
 distinctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat
 ornatum suum civitas.

25 Atque hoc loquor de tribus his generibus rerum pu-
 225 blicarum non turbatis atque permixtis, sed suum sta-

27
4328
44

tum tenentibus. quae genera primum sunt in iis singula
 vitiis quae ante dixi, deinde habent perniciosa alia vitia;
 nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod
 non habeat iter ad finitimum quoddam malum preeceps
 ac lubricum. nam illi regi, ut eum potissimum nominem, 5
 tolerabili aut si voltis etiam amabili Cyro subest ad in-
 mutandi animi licentiam crudelissimus ille Phalaris, 226
 cuius in similitudinem dominatus unius proclivi cursu
 et facile delabitur. illi autem Massiliensium paucorum
 et principum administrationi civitatis finitimus est qui 10
 fuit quodam tempore apud Athenienses triginta <viro-
 rum illorum> consensus et factio. iam Atheniensium
 populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requira-
 mus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam
 pesti * 15

[Excudit quaternionis VIII. folium septimum.]

29 (SCIP.) *taeterrimus, et ex hac vel optimatum vel fac- 75
 45 tiosa tyrannica illa vel regia vel etiam persaepe popu-
 laris, itemque ex ea genus aliquod ecflorescere ex illis
 quae ante dixi solet, mirique sunt orbes et quasi cir-
 citus in rebus publicis commutationum et vicissitu- 20
 dinum; quos cum cognosse sapientis est, tum vero pro-
 spicere inpendentis, in gubernanda re publica mode-
 rantem cursum atque in sua potestate retinentem, magni 76
 cuiusdam civis et divini paene est viri. itaque quartum
 quoddam genus rei publicae maxime probandum esse 25
 sentio, quod est ex his quae prima dixi moderatum et
 permixtum tribus.'

Hic LAELIUS: 'scio tibi ita placere Africane; saepe ³⁰
enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex
tribus istis modis rerum publicarum velim scire quod
q. UIIIJ. optimum iudices. nam vel profuerit aliquid ad cog *'

[*Excidit quaternionis X. folium primum.*]

51 (SCIP.) * et talis est quaeque res publica, qualis eius ³¹
6 aut natura aut voluntas qui illam regit. itaque nulla
alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est,
ullum domicilium libertas habet; qua quidem certe nihil
potest esse dulcius, et quae si aequa non est ne liber-
10 tas quidem est. qui autem aequa potest esse — omitto
dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia
servitus, sed in istis civitatibus in quibus verbo sunt
52 liberi omnes? ferunt enim suffragia, mandant imperia
magistratus, ambiuntur, rogantur, sed ea dant [magis]
15 quae etiamsi nolint danda sint, et quae ipsi non habent
unde ali petunt; sunt enim expertes imperii, consilii pu-
blici, iudicii delectorum iudicum, quae familiarum vetu-
statibus aut pecuniis ponderantur. in libero autem popu-
lo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium qui *

[*Excidit quaternionis X. folium tertium.*]

175 (SCIP.) * <po>pulo aliquis unus pluresve divitiores opu- ³²
21 lentioresque extitissent, tum ex eorum fastidio et super-
bia nata esse commemorant, cedentibus ignavis et inbe-
cillis et adrogantiae divitum succumbentibus. si vero

ius suum populi teneant, negant quicquam esse prae-
stantius, liberius, beatius, quippe qui domini sint legum,
iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuius-
que, pecuniae. hanc unam | rite rem publicam, id est ¹⁷⁶
rem populi, appellari putant. itaque et a regum et a ⁵
patrum dominatione solere in libertatem rem populi
vindicari, non ex liberis populis reges requiri aut po-

⁴⁹ testatem atque opes optimatum. et vero negant oportere
indomiti populi vitio genus hoc totum liberi populi re-
pudiari: concordi populo et omnia referente ad incolu- ¹⁰
mitatem et ad libertatem suam nihil | esse inmutabilius, ¹⁶⁹
nihil firmius; facillimam autem in ea re publica esse
posse concordiam, in qua idem conducat omnibus; ex
utilitatis varietatibus, cum aliis aliud expediat, nasci
discordias; itaque cum patres rerum potirentur, num- ¹⁵
quam constitisse civitatis statum; multo iam id in regnis
minus, quorum, ut ait Ennius, 'nulla [regni] sancta so-
cietas nec fides est.' quare cum lex sit civilis societas
vinculum, ius autem legis aequale, quo iure societas ¹⁷⁰
civium teneri potest, cum par non sit condicio civium? ²⁰
si enim pecunias aequari non placet, si ingenia om-
nium paria esse non possunt, iura certe paria debent
esse eorum inter se qui sunt cives in eadem re publica.
quid est enim civitas nisi iuris societas civium? *

[Excudit quaternionis X. folium sextum.]

³³ ⁵⁰ (SCIP.) *ceteras vero res publicas ne appellandas qui- ⁵³
dem putant iis nominibus quibus illae sese appellari ²⁶

velint. cur enim regem appellem Iovis optimi nomine hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus quam rex importunus 5 potest: ut hoc populorum intersit utrum comi domino 54 an aspero serviant; quin serviant | quidem fieri non potest. quo autem modo adsequi poterat Lacedaemo illatum, cum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque regibus, cum esset habendus 10 rex quicumque genere regio natus esset? nam optimatis quidem quis ferat, qui non populi concessu sed suis comitiis hoc sibi nomen adrogaverunt? qui enim iudicatur iste optimus? doctrina artibus studiis, | audio: quando? *

[Exciderunt quaternionis X. folium octavum et XI. folium primum.]

179 (SCIP.) * si fortuito id faciet, tam cito evertetur quam 34
 16 navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula ac- 51
 cesserit. quodsi liber populus deliget quibus se com-
 mittat, deligetque si modo salvus esse vult optimum
 quemque, certe in optimorum consiliis posita est civi-
 20 tatum salus, praesertim cum hoc natura tulerit, non
 solum ut summi virtute et animo praeesse inbecilliori-
 bus, sed ut hi etiam parere summis velint. verum hunc
 180 op[er]timum statum pravis hominum opinionibus eversum
 esse dicunt, qui ignoratione virtutis, quae cum in pau-
 25 cis est tum a paucis iudicatur et cernitur, opulentos

homines et copiosos, tum genere nobili natos esse optimos putant. hoc errore vulgi cum rem publicam opes paucorum, non virtutes tenere coeperunt, nomen illi principes optimatum mordicus tenent, re autem carent eo nomine. nam divitiae, | nomen, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae, nec ulla deformior species est civitatis quam illa in qua opulentissimi optimi putantur. virtute vero gubernante rem publicam, quid potest esse praeflarius? cum is qui imperat aliis servit ipse nulli cupiditati, cum quas ad res civis instituit et vocat, eas omnis complexus est | ipse, nec leges inponit populo quibus ipse non pareat, sed suam vitam ut legem praeferat suis civibus. qui si unus satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre optimum et in eo consentire possent, nemo delectos principes quaereret. difficultas ineundi consilii rem a rege ad plures, error et temeritas populorum a multitidine ad paucos transtulit. sic inter *(in)*firmitatem unus temeritatemque multorum medium optimates posse derunt locum, quo nihil potest esse moderatius; quibus rem publicam tuentibus beatissimos esse populos necesse est, vacuos omni cura et cogitatione, aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est neque commitendum ut sua commoda populus neglegi a principibus putet. nam aequabilitas quidem iuris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest — ipsi enim | po-

puli, quamvis soluti ecfrenatique sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus dilectus hominum et dignitatum —, eaque quae appellatur aequabilitas iniquissima est: cum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est; quod in iis civitatibus quae ab optimis reguntur accidere non potest. haec fere Laeli 235 et quaedam eiusdem generis ab iis qui eam formam rei publicae maxime laudant disputari solent.'

10 Tum LAELIUS: 'quid tu' inquit 'Scipio? e tribus istis 35
quod maxime probas?' (SCIP.) recte quaeris quod ma-
xime e tribus, quoniam eorum nullum ipsum per se
separatim probo, anteponoque singulis illud quod con-
flatum fuerit ex omnibus. sed si unum | ac simplex
15 p<ro>|bandum <sit>, | regium <pro>|bem ..... | pri..
236 ..... | in ..... | f..... | hoc loco appellatur, oc-
currit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita
consulentis suis civibus et eos con<s>ervantis stu|<dio>-
sius quam | ..... entis | ..... tem | ..... us | .....
20 tibus | ..... u|os sustentari unius optimi et summi
viri diligentia. adsunt optimates, qui se melius hoc idem 55
facere profiteantur, plusque fore dicant in pluribus
131 consilii quam in uno, et ean|dem tamen aequitatem et
fidem. ecce autem maxima voce clamat populus neque

se uni neque paucis velle parere; libertate ne feris quidem quicquam esse dulcius; hac omnes carere, sive regi sive optimatibus serviant. ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi, ut in comparando difficile ad eligendum sit quid maxime velis.⁵ (LAEL.) 'credo' inquit, 'sed expediri | quae restant vix ¹³² poterunt, si hoc incohatum reliqueris.'

³⁶ (SCIP.) 'imitemur ergo Aratum, qui magnis de rebus dicere exordiens a Iove incipendum putat.' (LAEL.) 'quo Iove? aut quid habet illius carminis simile haec oratio?' (SCIP.) 'tantum' inquit 'ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique [explorari] consentiunt.' 'quid?' inquit LAELIUS. et ille (SCIP.) 'quid censes nisi quod est | ante oculos? sive haec ad utilitatem vitae constituta sunt a principibus rerum publicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret, idemque et rex et pater haberetur omnium, magna auctoritas est multique testes, siquidem omnis multos appellari placet, ita consensisse gentes decretis videlicet principum, nihil esse rege melius, quo[niam] deos omnis censem unius regi numine; sive haec in errore inperitorum posita esse et fabularum similia dicimus, audiamus communis quasi doctores eruditorum hominum, ¹⁶⁵ qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus.' 'quinam' inquit LAELIUS 'isti sunt?' et

ille (scip.) 'qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente *'

[Exciderunt quaternionis XI. folium octavum et XII. folium primum.]

[Longum est recensere quae de summo deo vel Thales vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum 57
5 Stoici Cleanthes et Chrysippus et Zenon, vel nostorum Seneca Stoicos secutus et ipse Tullius praedicaverint, cum hi omnes et quid sit deus definire temptaverint, et ab eo solo regi mundum adfirmaverint, nec ulli subiectum esse naturae, cum ab ipso sit omnis natura gene-
10 rata. (Lactantius epit. 4, 3.)]

Quare si placet deduc orationem tuam de eo loco ad haec citeriora. (Non. p. 85, 18 et 289, 8).

99 (scip.) * sed si vis Laeli, dabo tibi testes nec nimis 37
58 antiquos nec ullo modo barbaros.' (LAEL.) 'istos' inquit
15 'volo.' (scip.) 'videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem ut sine regibus sit?' (LAEL.) 'vero minus.' (scip.) 'quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas ut urbis et civitatis num valde longa est?' (LAEL.) 'ista vero' inquit 'adulta vix'. (scip.) 'ergo 20 his annis quadringentis Romae rex erat?' (LAEL.) 'et
100 superbus quidem.' | (scip.) 'quid supra?' (LAEL.) 'iustissimus, et deinceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sescentesimo rex erat.' (scip.) 'ergo ne iste quidem pervetus?' (LAEL.) 'minime, ac prope 25 senescente iam Graecia.' 'cedo, num' SCIPIO 'barbarorum Romulus rex fuit?' (LAEL.) 'si ut Graeci dicunt omnis aut Graios esse aut barbaros, vereor ne barbarorum rex fuerit; sin id nomen moribus dandum est,

non linguis, non Graecos minus | barbaros quam Ro- 153
manos puto.' et SCIPIO: 'atqui ad hoc de quo agitur non
quaerimus gentem, ingenia quaerimus. si enim et pru-
dentes homines et non veteres reges habere voluerunt,
utor neque perantiquis neque inhumanis ac feris testibus. 5

38   Tum LAELIUS: 'video te Scipio testimonii satis in-
59 structum, sed apud me, ut apud bonum iudicem, ar-
gumenta plus quam testes valent.' | tum SCIPIO: 'utere 154
igitur argumento Laeli tute ipse sensus tui.' 'cuius'
inquit ille (LAEL.) 'sensus?' (SCIP.) 'si quando, si forte 10
tibi visus es irasci alicui.' (LAEL.) 'ego vero saepius
quam vellem.' (SCIP.) 'quid? tum cum tu es iratus, per-
mittis illi iracundiae dominatum animi tui?' (LAEL.)
'non mehercule' inquit, 'sed imitor Archytam illum
Tarentinum, qui cum ad villam venisset et omnia ali- 15
ter offendisset ac iusserat, 'a te [in] felicem' in|quit vi- 265
lico, 'quem necassem iam verberibus, nisi iratus essem.'
60 'optime' inquit SCIPIO. 'ergo Archytas iracundiam vide-
licet dissidentem a ratione seditionem quandam animi
esse iure ducebatur, atque eam consilio sedari volebat; adde 20
avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupiditatem, adde
libidines, et illud vides: si in animis hominum regale
imperium sit, unius fore dominatum, consilii scilicet —
ea est enim animi pars optima —, consilio autem do- 266

minante nullum esse libidinibus, nullum irae, nullum temeritati locum.' (LAEL.) 'sic' inquit 'est.' (SCIP.) 'probas igitur animum ita adfectum?' (LAEL.) 'nihil vero' inquit 'magis.' (SCIP.) 'ergo non probares, si consilio 5 pulso libidines, quae sunt innumerabiles, iracundiaeve tenerent omnia?' (LAEL.) 'ego vero nihil isto animo, ni-
267 hil ita animato homine | miserius ducerem.' (SCIP.) 'sub regno igitur tibi esse placet omnis animi partes, et eas regi consilio?' (LAEL.) 'mihi vero sic placet.' (SCIP.) 10 'cur igitur dubitas quid de re publica sentias? in qua si in plures translata res sit, intellegi iam licet nullum fore quod praesit imperium, quod quidem nisi unum sit esse nullum potest.'

Tum LAELIUS: 'quid quaeso interest inter unum et 39
268 plures, si iustitia est in pluribus?' et SCIPIO: | 'quoniam 61
16 testibus meis intellexi Laeli te non valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc quod dico probem.' 'me?' inquit ille (LAEL.) 'quonam modo?' (SCIP.) 'quia animum adverti nuper, cum essemus in Formiano, te familiae 20 valde interdicere, ut uni dicto audiens esset.' (LAEL.) 'quippe vilico.' (SCIP.) 'quid? domi pluresne praesunt negotiis tuis?' (LAEL.) 'immo vero unus' inquit. (SCIP.) 'quid? totam domum num quis alter praeter te regit?' 159 (LAEL.) 'minime vero.' (SCIP.) 'quin tu igitur con|cedis
25 <it>idem in re publica singulorum dominatus, si modo

iusti sint, esse optimos?' (LAEL.) 'adducor,' inquit, 'et prope modum adsentior.'

40 **62** Et SCIPIO: 'tum magis adsentiare Laeli, si — ut omit-
tam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni
modo sint iis artibus, rectius esse alteri navem com- **5**
mittere, aegrum alteri quam multis — ad maiora per-
venero.' (LAEL.) 'quaenam ista sunt?' (SCIP.) 'quid? tu
non vides unius importunitate et superbia Tarquinii **160**
nomen huic populo in odium venisse regum?' (LAEL.)
'video vero' inquit. (SCIP.) 'ergo etiam illud vides, de **16**
quo progrediente oratione plura me dicturum puto,
Tarquinio exacto mira quadam exultasse populum in-
solentia libertatis; tum exacti in exilium innocentes,
tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum
demissi populo fasces, tum provocationes omnium re- **101**
rum, tum secessiones plebis, tum prorsus ita acta ple- **16**
raque ut in populo essent omnia.' (LAEL.) 'est' inquit
63 'ut dicis.' 'est vero' inquit SCIPIO 'in pace et otio — licet
enim lascivire, dum nihil metuas — ut in navi ac saepe
etiam in morbo levi. sed ut ille qui navigat, cum subito **20**
mare coepit horrescere, et ille aeger ingravescente
morbo unius opem inplorat, sic noster populus in pace
et domi imperat et ipsis magistratibus, | minatur, recu- **102**
sat, appellat, provocat, in bello sic paret ut regi; valet
enim salus plus quam libido. gravioribus vero bellis **25**
etiam sine collega omne imperium nostri penes singu-

los esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. nam dictator quidem ab eo appellatur quia dicitur, sed in nostris libris vides eum Laeli magistrum populi appellari.' (LAEL.) 'video' inquit. et
5 SCIPIO: 'sapienter igitur illi vete*'

[*Excidit quaternionis XII. folium octavum.*]

149 (scip.) *iusto quidem rege cum est populus orbatus,⁴¹
'pectora dura tenet desiderium,' sicut ait Ennius, post
optimi regis obitum;⁶⁴

simul inter

10 Sese sic memorant: 'o Romule Romule die,
Qualem te patriae custodem di genuerunt!
O pater, o genitor, o sanguen dis oriundum!'
non eros nec dominos appellant eos quibus iuste
paruerunt, denique ne reges quidem, sed patriae cu-
150 stodes, sed patres, sed deos; nec sine causa; quid | enim
16 adiungunt?

'Tu produxisti nos intra luminis oras.'

vitam honorem decus sibi datum esse iustitia regis
existimabant. mansisset eadem voluntas in eorum po-
20 steris, si regum similitudo permansisset, sed vides
unius iniustitia concidisse genus illud totum rei pu-
blicae.' (LAEL.) 'video vero' inquit 'et studeo cursus istos
147 mutationum | non magis in nostra quam in omni re pu-
blica noscere.'

42 Et scipio: 'est omnino, cum de illo genere rei publi-
65 cae quod maxime probo quae sentio dixero, accuratius
mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum,
etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto.
sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio: 5
cum rex iniustus esse coepit, perit illud ilico genus,
et est idem ille tyrannus, deterrimum | genus et fini- ¹⁴⁸
timum optimo; quem si optimates oppresserunt, quod
ferme evenit, habet statum res publica de tribus se-
cundarium; est enim quasi regium, id est patrium con- 10
silium populo bene consulentium principum. sin per
se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est mode-
rator, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur,
tuerique vult per se constitutam rem publicam. sin
quando aut regi iusto vim populus | attulit regnove ²⁴³
eum spoliavit, aut etiam, id quod evenit saepius, opti- 15
matum sanguinem gustavit ac totam rem publicam
substravit libidini suae: cave putas aut[em] mare ullum
aut flammarum esse tantam, quam non facilius sit sedare
quam effrenatam insolentia multitudinem! tum fit illud ²⁰
quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id
43 exprimere Latine potuero; difficile factu | est, sed ²⁴⁴
66 conabor tamen. "Cum" enim inquit "inexplebiles populi
fauces exaruerunt libertatis siti, malisque usus ille
ministris non modice temperatam sed nimis meracam ²⁵

libertatem sitiens hausit, tum magistratus et principes,
 nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem
 ministrent, insequitur insimulat arguit, praeponentes
 reges tyrannos vocat." puto enim tibi haec esse nota.'

¹⁵¹ 'vero mihi' inquit ille (LAEL.) 'notissima.' (SCIP.) 'ergo 67
 illa sequuntur, "eos qui pareant principibus agitari ab
 eo populo et servos voluntarios appellari; eos autem
 qui in magistratu privatorum similes esse velint, eos-
 que privatos qui efficiant ne quid inter privatum et
 10 magistratum differat, <ef>ferunt laudibus, [et] mactant
 honoribus, ut necesse sit in eius modi re publica plena
 libertatis esse omnia, ut et privata domus omnis vacet
¹⁵² domina^tione, et hoc malum usque ad bestias perveniat,
 denique ut pater filium metuat, filius patrem neclegat,
 15 absit omnis pudor, ut plane liberi sint, nihil intersit
 civis sit an peregrinus, magister ut discipulos metuat
 et iis blandiatur, spernantque discipuli magistros, adu-
 lessentes ut senum sibi pondus adsumant, senes autem
 ad ludum adulescentium descendant, ne sint iis odiosi
¹⁶¹ et graves; ex quo fit ut etiam servi se liberius gerant,
 21 uxores eodem iure sint quo viri, inque tanta libertate
 canes etiam et equi, aselli denique libere [sint] sic in-
 currant ut iis de via decedendum sit. ergo ex hac infi-
 nita," inquit, "licentia haec summa cogitur, ut ita
 25 fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut si mi-
 nima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre

nequeant; ex quo leges quoque incipiunt neglegere, ut
plane sine ullo domino sint.”

44 **68** Tum LAELIUS: | ‘prorsus’ inquit ‘expressa sunt a te ¹⁶² quae dicta sunt ab illo.’ (SCIP.) ‘atque ut iam ad sermonis mei auctorem revertar, ex hac nimia licentia, ⁵ quam illi solam libertatem putant, ait ille ut ex stirpe quadam existere et quasi nasci tyrannum. nam ut ex nimia potentia principum oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute adficit. sic omnia nimia, cum vel in tempestate vel in ²⁵⁷ agris vel in corporibus laetiora fuerunt, in contraria fere ¹¹ convertuntur, maximeque *(id)* in rebus publicis evenit, nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem cadit. itaque ex hac maxima libertate tyrannus gignitur et illa iniustissima et durissima ¹⁵ servitus. ex hoc enim populo indomito vel potius immani deligitur aliqui plerumque dux contra illos principes afflictos iam et depulsos loco, audax, inpurus, ²⁵⁸ consectetur proterve bene saepe de re publica meritos, populo gratificans et aliena et sua; cui quia privato ²⁰ sunt oppositi timores, dantur imperia, et ea continuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, saepiuntur, postremo, a quibus producti sunt, existunt eorum ipsorum tyranni; quos si boni oppresserunt, ut saepe fit, recreatur civitas; sin audaces, fit illa factio, genus ¹³³ aliud tyrannorum, eademque oritur etiam ex illo saepe ²⁶ optimatum praeclaro statu, cum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. sic tanquam pilam rapiunt

inter se rei publicae statum tyranni ab regibus, ab iis autem principes aut populi, a quibus aut factones aut tyranni, nec diutius unquam tenetur idem rei publicae modus.

5 Quod ita cum sit, *(ex)* tribus primis generibus longe ⁴⁵
₆₉ ¹³⁴ praestat mea sententia regium, | regio autem ipsi prae-
 stabit id quod erit aequatum et temperatum ex tribus
 primis rerum publicarum modis. placet enim esse quid-
 dam in re publica praestans et regale, esse aliud auc-
 10 toritati principum in partitum ac tributum, esse quas-
 dam res servatas iudicio voluntatique multitudinis.
 haec constitutio primum habet aequabilitatem quandam
¹⁶³ [magnam], qua carere diutius vix possunt libe|ri, dein-
 de firmitudinem, quod et illa prima facile in contraria
 15 vitia convertuntur, ut exsistat ex rege dominus, ex
 optimatibus factio, ex populo turba et confusio; quod-
 que ipsa genera generibus saepe conmutantur novis,
 hoc in hac iuncta moderateque permixta constitutione
 rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis
 20 evenit. non est enim causa conversionis, ubi in suo |
¹⁶⁴ quisque est gradu firmiter collocatus, et non subest
 quo praecipitet ac decidat.

Sed vereor, Laeli vosque homines amicissimi ac pru-
 dentissimi, ne si diutius in hoc genere verser, quasi
 25 praecipientis cuiusdam et docentis et non vobiscum

⁴⁶
₇₀

simul considerantis esse videatur oratio mea. quam ob
rem ingrediar in ea quae nota sunt omnibus, quaesita q.XIII.
autem a nobis iam diu. sic enim decerno, sic | sentio,¹⁷⁷
sic adfirmo, nullam omnium rerum publicarum aut
constitutione aut discriptione aut disciplina conferen-⁵
dam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam
iam inde a maioribus reliquerunt. quam, si placet, quo-
niam ea quae tenebatis ipsi etiam ex me audire vo-
luistis, simul et qualis sit et optimam esse ostendam.
expositaque ad exemplum nostra re publica, accommo-¹⁰
dabo ad eam si potero omnem illam orationem quae¹⁷⁸
est mihi habenda de optimo civitatis statu. quod si
tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui
me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero'

⁴⁷ ⁷¹ Tum LAELIUS: 'tuum vero' inquit 'Scipio, ac tuum 15
quidem unius. quis enim te potius aut de maiorum
dixerit institutis, cum sis clarissimis ipse maioribus?
aut de optimo statu civitatis? quem | si habemus, etsi¹⁵⁵
ne nunc quidem, tum vero, quis te possit esse floren-
tior? aut de consiliis in posterum providendis, cum tu 20
duobus huius urbis terroribus depulsis in omne tem-
pus prospexeris?'

DE RE PVBLICA

LIBRI I DE RE PVBLICA
FRAGMENTA INCERTAE SEDIS

*Fragmenta 1, 2, 3, 5, 6 quae adhuc ferebantur, in initio
libri posuimus, v. p. 1.*

4. Non. p. 276,6: *M. Tullius de re publ. lib. I: cognosce
mehercule, inquit, consuetudinem istam et studium
sermonemque. (Ante p. 29,5 haec posuit Bue.).*

M. TVLLI CICERONIS

DE RE PVBLICA

LIBER SECUNDVS

1   **(cupidi)tate audiendi, ingressus est sic loqui* SCIPIO: ²⁷⁵
‘Catonis hoc senis est, quem ut scitis unice dilexi maxi-
meque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudi-
cio vel etiam meo studio me totum ab adulescentia de-
didi; cuius me numquam satiare potuit oratio; tantus ⁵
erat in homine usus rei publicae, quam et domi et mili-
tiae cum optime tum etiam | diutissime gesserat, et ²⁷⁶
modus in dicendo, et gravitate mixtus lepos, et sum-
mum vel discendi studium vel docendi, et orationi vita
2 admodum congruens. is dicere solebat ob hanc causam ¹⁰
praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus,
quod in illis singuli fuissent fere quorum suam quis-
que rem publicam constituisset legibus atque institu-

277 tis | suis, ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus tum Draco tum Solo tum Clisthenes tum multi alii, postremo exsanguem iam et iacentem doctus vir
 5 Phalereus sustentasset Demetrius, nostra autem res publica non unius esset ingenio sed multorum, nec una hominis vita sed aliquot constituta saeculis et aeta-
 278 tibus. nam | neque ullum ingenium tantum extitisse dicebat, ut quem res nulla fugeret quisquam aliquando
 10 fuisset, neque cuncta ingenia conlata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complectentur sine rerum usu ac vetustate. quam ob rem, ut 3 ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi Romani originem; libenter enim etiam verbo utor Catonis. fa-
 287 cilius autem quod est propositum | consequar, si no-
 16 stram rem publicam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero. quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.²
 20 Hoc cum omnes adprobavissent, 'quod habemus' in-
 quid 'institutae rei publicae tam clarum ac tam omnibus notum exordium quam huius urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus —⁴
 288 concedamus enim famae hominum, praesertim non in-
 25 veteratae solum sed etiam sapienter a maioribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum ingenio esse divino — is igitur ut natus sit, cum Remo fratre dicitur ab Amulio rege Albano ob labefactandi regni timorem ad Tiberim ex-

poni iussus esse; quo in loco cum esset silvestris beluae sustentatus uberibus, pastoresque eum | sustulissent et ²⁸⁹ in agresti cultu laboreque aluiissent, perhibetur ut adoleverit et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes qui tum eos agros ⁵ ubi hodie est haec urbs incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. quorum copiis cum se ducem praebuisset, ut [et] iam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam, validam urbem et potentem | temporibus illis, Amulumque regem interemisse ²⁹⁰ fertur. ¹¹

³ ⁵ Qua gloria parta urbem auspicato condere et firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam. urbi autem locum, quod est ei qui diuturnam rem publicam serere conatur diligentissime providendum, incredibili op- ¹⁵ portunitate delegit. neque enim ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque facillimum, ut in agrum Rutulorum Aboriginumve | procederet, aut in ostio Ti- ¹⁵⁷ berino, quem in locum multis post annis rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet, sed hoc vir ex- ²⁰ cellenti providentia sensit ac vidit, non esse opportunitatis situs maritos urbibus eis quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii, primum quod essent urbes maritimae non solum multis periculis op- ⁶ positae sed etiam | caecis. nam terra continens adven- ¹⁵⁸ tus hostium non modo expectatos sed etiam repentinatos ²⁶ multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat, neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo <ad>esse sed etiam

quis et unde sit scire possimus. maritimus vero ille et
navalis hostis ante adesse potest quam quisquam ven-
turum esse suspicari queat, nec vero cum venit prae
167 se | fert aut qui sit aut unde veniat aut etiam quid
5 velit, denique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis
sit, discerni ac iudicari potest.

Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corrup- 4
7
tela ac mutatio morum; admiscentur enim novis ser-
monibus ac disciplinis, et importantur non merces so-
10 lum adventiciae sed etiam mores, ut nihil possit in
168 patriis institutis manere integrum. iam qui incolunt
eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri
semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius,
atque etiam cum manent corpore, animo tamen exu-
15 lant et vagantur. nec vero ulla res magis labefactatam
diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando,
q. XI. quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi
227 cupiditate et navi gandi et agrorum et armorum cultum
reliquerant. multa etiam ad luxuriam invitamenta per- 8
20 niciosa civitatibus subpeditantur mari, quae vel capi-
untur vel importantur; atque habet etiam amoenitas
ipsa vel sumptuosas vel desidiosas inlecebras multas
cupiditatum. et quod de Corintho dixi, id haut scio an
liceat de cuncta Graecia verissime dicere; nam et ipsa
228 Peloponnesus fere tota in mari est; | nec praeter Phli-
26 asios ulli sunt quorum agri non contingant mare, et
extra Peloponnesum Aenianes et Doris et Dolopes soli

absunt a mari. quid dicam insulas Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatum 9 institutis et moribus. atque haec quidem ut supra dixi veteris sunt Graeciae. coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam Thracam Italiam Siciliam 5 Africam praeter unam Magnesiam, quam unda non adluat? ita barbarorum agris quasi adtexta | quaedam 229 videtur ora esse Graeciae; nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi praeter Etruscos et Poenos, alteri mercandi causa, latrocinandi alteri. quae causa 10 perspicua est malorum commutationumque Graeciae propter ea vitia maritimorum urbium quae ante paulo perbreviter adtigi. sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas, et quod ubique genitum | est ut ad 230 eam urbem quam incolas possit adnare, et rursus ut 15 id quod agri efferant sui, quascumque velint in terras portare possint ac mittere.

5 10 Qui potuit igitur divinus et utilitates complecti maritimas Romulus et vitia vitare, quam quod urbem perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis 20 posuit in ripa? quo posset urbs et accipere a mari quo egeret, et reddere quo redundaret, | eodemque ut flu- 231 mine res ad victimum cultumque maxime necessarias non solum mari absorberet, sed etiam in vectas acci-

peret ex terra, ut mihi iam tum divinasse ille videatur
hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse
imperio praebituram; nam hanc rerum tantam poten-
tiam non ferme facilius alia ulla in parte Italiae posita
urbs tenere potuisset.

²³² Urbis autem ipsius nativa praesidia quis | est tam ⁶
neclegens qui non habeat animo notata planeque cogni-
ta? cuius is est tractus ductusque muri cum Romuli
10 tum etiam reliquorum regum sapientia definitus, ex
omni parte arduis praeruptisque montibus ut unus
aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque mon-
tem, maximo aggere obiecto fossa cingeretur vastis-
²⁶¹ sima, atque ut ita munita arx circuitu arduo et quasi
circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate
15 horribili Gallici adventus incolumis atque intacta per-
manserit. locumque de legit et fontibus abundantem et
in regione pestilenti salubrem; colles enim sunt, qui
cum perflantur ipsi tum adferunt umbram vallibus.

Atque haec quidem perceleriter confecit; nam et ur- ⁷
20 bem constituit, quam e suo nomine Romam iussit no-
²⁶² minari, et ad firman^{dam} novam civitatem novum quod-
dam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes
regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe
providentis secutus est, cum Sabinas honesto ortas
25 loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent,
quos tum primum anniversarios in circo facere insti-
tuisset Consualibus, rapi iussit, easque in familiarum

13 amplissimarum | matrimoniis collocavit. qua ex causa ²⁷¹ cum bellum Romanis Sabini intulissent, proeliique certamen varium atque anceps fuisse, cum T. Tatio rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis quae raptae erant orantibus; quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit sacris communicatis, et regnum suum cum illorum rege sociavit.

8 14 Post interitum autem Tatii cum ad eum dominatus omnis reccidisset, | quamquam cum Tatio in regium ²⁷² consilium delegerat principes — qui appellati sunt 10 propter caritatem patres — populumque et suo et Tati nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino proelio occiderat, in tribus tris curiasque triginta descriperat — quas curias earum nominibus nuncupavit quae ex Sabinis virgines raptae postea fuerant oratrices pacis et foederis — sed quamquam ea Tatio sic erant | discripta vivo, tamen eo imperfecto multo etiam ²³⁷ magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

9 15 Quo facto primum vidit iudicavitque idem quod Spartae Lycurgus paulo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. itaque hoc consilio et quasi senatu fultus | et munitus, et bella cum finitimis ²³⁸ felicissime multa gessit, et cum ipse nihil ex praeda 25 domum suam reportaret, locupletare civis non destitit.

tum, id quod retinemus hodie magna cum salute rei 16
 publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus.
 nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, urbem
 condidit auspicato, et omnibus publicis rebus instituen-
 dis, qui sibi <ad>essent in auspiciis, ex singulis tribubus
²³⁹ singulos cooptavit augures, et habuit plebem in clien-
 telas principum discriptam — quod quantae fuerit uti-
 litati post video — multaeque dictione ovium et bo-
 um — quod tunc erat res in pecore et locorum posses-
 sionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur —
 non vi et suppliciis coērcebat.

Ac Romulus cum septem et triginta regnavisset an-
 nos, et haec egregia duo firmamenta rei publicae pe-
¹⁰¹⁷
 perisset, | auspicia et senatum, tantum est consecutus,
 15 ut cum subito sole obscurato non comparuisset, deorum
 in numero conlocatus putaretur; quam opinionem nemo
 umquam mortalis adsequi potuit sine eximia virtutis
 gloria. atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, 18
 quod ceteri qui dii ex hominibus facti esse dicuntur,
²⁴¹ minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fin|gendi
 21 proclivis esset ratio, cum imperiti facile ad credendum
 impellerentur, Romuli autem aetatem minus his sescen-
 tis annis iam inveteratis litteris atque doctrinis omni-
 que illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato
²⁵ fuisse cernimus. nam si, id quod Graecorum investiga-

tur annalibus, Roma condita est secundo anno olympiadis septumae, in id saeculum Romuli cecidit aetas, cum iam plena Graecia poetarum et musicorum esset, ²⁴² minorque fabulis nisi de veteribus rebus haberetur fides. nam centum et octo annis postquam Lycurgus 5 leges scribere instituit, prima posita est olympias, quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant; Homerum autem qui minimum dicunt

19 Lycurgi aetati triginta annis anteponunt fere. ex q. xu. quo intellegi potest permultis annis ante Homerum ³⁰¹ fuisse quam Romulum, ut iam doctis hominibus ac 11 temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quicquam esset loci. antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam non numquā incondite, haec aetas autem iam exculta praesertim eludens omne quod fieri non potest re- ¹⁵ spuit>. *

20 * us ne⟨pos ei⟩us, ut di⟨xeru⟩nt quid⟨am, e⟩x filia. ³⁰² quo⟨vero⟩ ille mor⟨tuus, e⟩odem | ⟨est an⟩no na⟨tus Si⟩moni⟨des ol⟩ympia⟨de se⟩xta et quin⟨qua g⟩esima, ⟨quo f⟩acilius | ⟨intel⟩legi pos⟨sit tu⟩m de Ro⟨mu⟩li 20

67 [iam] immor|talitate creditum, cum iam inveterata vita
hominum ac tractata esset et cognita. sed profecto tan-
ta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo
Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis
6 iam ante saeclis nullo alio de mortali homines credi-
dissent; qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam inter-
it s Romuli pellerent, in contione dixisse fertur, a se
68 visum esse in eo colle | Romulum qui nunc Quirinalis
vocatur; eum sibi mandasse ut populum rogaret, ut sibi
10 eo in colle delubrum fieret; se deum esse et Quirinum
vocari.

Videtisne igitur unius viri consilio non solum ortum
novum populum, neque ut in cunabulis vagientem re-
lictum, sed adultum iam et paene puberem? tum LAE-
15 LIUS: 'nos vero videmus, et te quidem ingressum ra-
81 tione ad disputandum nova, quae | nusquam est in
Graecorum libris. nam princeps ille, quo nemo in scri-
bendo praestantior fuit, aream sibi sumpsit, in qua
civitatem extrueret arbitratu suo, praeclaram ille qui-
20 dem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a
moribus; reliqui disseruerunt sine ullo certo exemplari 22
formaque rei publicae de generibus et de rationibus
82 civitatum; tu mihi videris utrumque facturus: es | enim
ita ingressus ut quae ipse reperias tribuere aliis malis,
25 quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere, et
illa de urbis situ revoces ad rationem quae a Romulo
casu aut necessitate facta sunt, et disputes non vaganti

11
21

22

oratione sed defixa in una re publica. quare perge ut instituisti; prospicere enim iam videor te reliquos reges persequente quasi perfectam rem publicam.'

12 'Ergo' inquit SCIPIO 'cum ille | Romuli senatus, qui 281
23 constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tri- 5
buisset ut eos patres vellet nominari patriciosque eorum liberos, temptaret post Romuli excessum ut ipse regeret sine rege rem publicam, populus id non tulit, desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit; cum prudenter illi principes novam et inaudita- 10
tam ceteris gentibus interregni ineundi rationem ex-
cogitaverunt, ut quoad certus rex declaratus esset, nec 282
sine rege civitas nec diuturno rege esset uno, nec com-
mitteretur ut quisquam inveterata potestate aut ad de-
ponendum imperium tardior esset aut ad optinendum 15
24 munitior. quo quidem tempore novus ille populus vidit tamen id quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non delendum duxit, si modo hoc in Lycurgi potestate | potuit esse, sed habendum, qualiscumque is 283
13 foret, qui modo esset Herculi stirpe generatus; nostri 20
25 illi etiam tum agrestes viderunt virtutem et sapientiam regalem, non progeniem, quaeri oportere.

Quibus cum esse praestantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus adscivit, 25 eumque ad regnandum | Sabinum hominem Romam 284 Curibus accivit. qui ut huc venit, quamquam populus

curiatis eum comitiis regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit, hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidiit incensos, existimavit eos paulum ab illa consuetudine esse
5 revocandos.

Ac primum agros quos bello Romulus ceperat divi-
14
87 sit viritim civibus, | docuitque sine depopulatione at-
que praeda posse eos colendis agris abundare commo-
dis omnibus, amoremque eis otii et pacis iniecit, quibus
10 facillime iustitia et fides convalescit, et quorum patro-
cinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum de-
fenditur. idemque Pompilius et auspiciis maioribus in-
ventis ad pristinum numerum duo augures addidit, et
88 sacris e principum numero pontifices quinque piae-
15 fecit, et animos propositis legibus his quas in monu-
mentis habemus ardentis consuetudine et cupiditate
bellandi religionum caerimoniis mitigavit, adiunxitque
praeterea flamines Salios virginisque Vestales, omnis-
que partis religionis statuit sanctissime. sacrorum au-
20 tem ipsorum diligentiam difficilem, apparatus perfa-
cilem esse voluit; nam quae perdiscenda quaeque ob-
69 servanda es|sent, multa constituit, sed ea sine impensa.
sic religionibus colendis operam addidit, sumptum re-
movit, idemque mercatus ludos omnesque conveniundi
25 causas et celebritates invenit. quibus rebus institutis
ad humanitatem atque mansuetudinem revocavit ani-
mos hominum studiis bellandi iam immanis ac feros.
70 sic ille cum undequadragesinta annos sum|ma in pace
concordiaque regnavisset, — sequamur enim potissi-

mum Polybium nostrum, quo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior, — excessit e vita, duabus praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis, religione atque clementia.'

¹⁵ Quae cum Scipio dixisset, 'verene' inquit **MANILIUS** ⁵ 'hoc memoriae proditum est Africane, regem istum Numam Pythagorae ipsius discipulum aut certe Pythagoreum fuisse? | saepe enim hoc de maioribus natu ²⁹⁵ audivimus, et ita intellegimus vulgo existimari; neque vero satis id annalium publicorum auctoritate decla- ¹⁰ ratum videmus.' tum **SCIPIO**: 'falsum est enim Manili' inquit 'id totum, neque solum fictum sed etiam impe- rite absurdeque fictum; ea sunt enim demum non feren- da mendacia, quae non solum ficta esse sed ne fieri quidem potuisse cernimus. nam quartum | iam annum ²⁹⁶ regnante Lucio Tarquinio Superbo Sybarim et Cro- ¹⁵ tonem et in eas Italiae partis Pythagoras venisse re- peritur; olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium et Pythagorae declarat adven- ²⁰ tum. ex quo intellegi regiis annis dinumeratis potest anno fere centesimo et quadragesimo post mortem **q. xiiij.** Numae primum Italiam Pythagoram | attigisse; neque ³⁹

hoc inter eos qui diligentissime persecuti sunt temporum annales, ulla est umquam in dubitatione versatum.' 'di inmortales' inquit MANILIUS, 'quantus iste est hominum et quam inveteratus error! ac tamen facile patior non esse nos transmarinis nec importatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus.' 'atqui 16
30
multo id facilius cognosces,' inquit AFRICANUS, 'si I progradientem rem publicam atque in optimum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris; 10
quin hoc ipso sapientiam maiorum statues esse laudandam, quod multa intelleges etiam aliunde sumpta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent unde hue translata essent atque ubi primum extitissent, intellegesque non fortuito populum Romanum sed con-
217 silio et disciplina confirmatum esse, nec tamen adver-
16 sante fortuna.

Mortuo rege Pompilio Tullum Hostilium populus 17
31 regem interrege rogante comitiis curiatis creavit, is- que de imperio suo exemplo Pompili populum consu-
20 luit curiatim. cuius excellens in re militari gloria magnaeque extiterunt res bellicae, fecitque idem et saepsit de manubis comitium et curiam, constituitque ius quo bella indicerentur, quod per se iustissime in-
218 ventum sanxit | fetiali religione, ut omne bellum quod 25 denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse

atque inpium iudicaretur. et ut advertatis animum quam sapienter iam reges hoc nostri viderint tribuenda quaedam esse populo — multa enim nobis de eo genere dicenda sunt —, ne insignibus quidem regiis Tullus nisi iussu populi est ausus uti. nam ut sibi duodecim 5 lictores cum fascibus anteire liceret *

[*Excudit quaternionis XVII. folium tertium.*]

32 *De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem libris idem Cicero, propterea et istum non creditum in deos receptum tali morte, quia fortasse, 10 quod erat in Romulo probatum id est persuasum, Romani vulgare noluerunt id est vile facere, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustinus civ. 3, 15.)*

¹⁸ 33 (LAEL. ?) ‘* <neque> enim serpit sed volat in optimum 171 statum instituto tuo sermone res publica.’ (scip.) ‘post 15 eum Numae Pompili nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus, itemque de imperio suo legem curiatam tulit. qui cum Latinos bello devicisset, adscivit eos in civitatem, atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit urbi, quosque agros ceperat 20 divisit, et silvas maritimas omnis publicavit | quas ce- 172 perat, et ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmavit. atque ita cum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus.’ tum LAELIUS: ‘laudandus etiam iste rex; sed obscura est historia Romana, siquidem istius 25 regis matrem habemus, ignoramus patrem.’ (scip.) ‘ita est’ inquit; ‘sed temporum illorum tantum fere regum inlustrata sunt nomina.

¹⁷³ Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam | dis- ¹⁹
 ciplina doctior facta esse civitas. influxit enim non ³⁴
 tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed
 abundantissimus amnis illarum disciplinarum et ar-
 5 tium. fuisse enim quendam ferunt Demaratum Corin-
 thium, et honore et auctoritate et fortunis facile civi-
 tatis suae principem; qui cum Corinthiorum tyran-
 num Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum
¹⁷⁴ mag|na pecunia dicitur ac se contulisse Tarquinios, in
 10 urbem Etruriae florentissimam. cumque audiret domi-
 nationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber
 ac fortis, et adscitus est civis a Tarquiniensibus atque
 in ea civitate domicilium et sedes collocavit. ubi cum
 de matre familias Tarquiniensi duo filios procreavisset,
 15 omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam eru *

[Excudit quaternionis XVII. folium sextum.]

²¹⁹ (SCIP.) * facile in civitatem receptus esset, propter ²⁰
 humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est ³⁵
 factus usque eo ut consiliorum omnium particeps et
 socius paene regni putaretur. erat in eo praeterea sum-
 20 ma comitas, summa in omnis civis opis, auxili, defen-
 sionis, largiendi etiam benignitas. itaque mortuo
 Marcio cunctis populi suffragiis rex est creatus
²²⁰ L. Tarquinius; sic enim | suum nomen ex Graeco no-
 mine inflexerat, ut in omni genere huius populi con-
 25 suetudinem videretur imitatus. isque ut de suo impe-
 rio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum
 patrum numerum, et antiquos patres maiorum gentium

appellavit, quos priores sententiam rogabat, a se ad-
36 scitos minorum. Deinde equitatum ad hunc morem
constituit qui usque adhuc est retentus, nec potuit **37**
Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare cum
cuperet nomina, quod auctor ei summa augur gloria **5**
Attus Navius non erat. atque etiam Corinthios video
publicis equis adsignandis et alendis orborum et vi-
duarum tributis fuisse quondam diligentis. sed tamen
prioribus equitum partibus secundis additis **MIO CCC**
fecit | equites numerumque duplicavit. postea bello **38**
subegit Aequorum magnam gentem et ferocem et re- **11**
bus populi Romani imminentem, idemque Sabinos cum
a moenibus urbis reppulisset, equitatu fudit belloque
devicit, atque eundem primum ludos maximos, qui Ro-
mani dicti sunt, fecisse accepimus, aedemque in Ca- **15**
pitolio Iovi optimo maximo bello Sabino in ipsa pu-
gna vovisse faciem|dam, mortuumque esse cum duode- **q.XUJ.**
quadraginta regnavisset annos.³¹

21 Tum LAELIUS: 'nunc fit illud Catonis certius, nec tem-
37 poris unius nec hominis esse constitutionem **〈nostrae〉** rei **20**
publicae; perspicuum est enim, quanta in singulos reges
rerum bonarum et utilium fiat accessio. sed sequitur
is qui mihi videtur ex omnibus in re publica vidisse
plurimum.' 'ita est' inquit SCIPIO. 'nam post eum Ser-
vius Tul|lius primus iniussu populi regnavisse tradi- **32**
tur, quem ferunt ex serva Tarquiniensi natum, cum **26**
esset ex quodam regis cliente conceptus. qui cum fa-
mularum **〈in〉** numero educatus ad epulas regis adsi-

steret, non latuit scintilla ingenii quae iam tum elucebat in puer; sic erat in omni vel officio vel sermone sollers. itaque Tarquinius, qui admodum parvos tum ²⁹¹ ha[ber]et liberos, sic Servium diligebat, ut is eius vulgo haberetur filius, atque eum summo studio omnibus iis artibus quas ipse didicerat ad exquisitissimam consuetudinem Graecorum erudiit. sed cum Tarquinius in ³⁸ sidiis Anci filiorum interisset, Serviusque ut ante dixi regnare coepisset, non iussu sed voluntate atque con ²⁹² cessu civium, quod cum Tarquinius ex vulnere ae[ger] fuisse et vivere falso diceretur, ille regio ornatu ius dixisset obaeratosque pecunia sua liberavisset, multaque comitate usus iussu Tarquinii se ius dicere probavisset, non commisit se patribus, sed Tarquinio se ¹⁵ pullo populum de se ipse consuluit, iussusque regnare legem de imperio suo curiatam tulit. et primum Etruscorum iniurias bello est ultus; ex quo cum ma *

[*Excudit quaternionis XVIII. folium tertium.*]

¹⁰⁷ (scip.) * duodeviginti censu maximo. deinde equitum ²²
magno numero ex omni populi summa separato, reli- ³⁹
²⁰ cuum populum distribuit in quinque classis, seniores-
que a iunioribus divisit, easque ita disparavit ut suf-
fragia non in multitudinis sed in locupletium potestate
essent, curavitque, quod semper in re publica tenen-
¹⁰⁸ dum est, ne plurimum valeant plurimi. quae | discriptio
²⁵ si esset ignota vobis, explicaretur a me; nunc ratio-
nem videtis esse talem, ut equitum centuriae cum sex

suffragiis et prima classis, addita centuria quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, LXXXVIII centurias habeat; quibus e centum quattuor centuriis — tot enim reliquae sunt — octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa, reliquaque multo 6 maior multitudo sex et nonaginta centuriarum | neque 93 excluderetur suffragiis, ne superbū esset, nec valeret

40 nimis, ne esset periculōsum. in quo etiam verbis ac non minibus ipsis fuit diligens; qui cum locupletis assiduos appellasset ab asse dando, eos qui aut non plus 10 mille quingentos aeris aut omnino nihil in suum censem praeter caput attulissent, proletarios nominavit, ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis, | expectari videretur. illarum autem sex et nona- 94 ginta centuriarum in una centuria tum quidem plures 15 censebantur quam paene in prima classe tota. ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii, et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. quin etiam accensis velatis cornicinibus proletariis *

20

[Exciderunt quaternionis XVIII. folia sextum et septimum.]

23 statuo esse optume constitutam rem publicam, quae ex tribus generibus illis, regali et optumati et populari, confusa modice nec puniendo inritet animum in-

manem ac ferum (*Non. p. 342,29: M. Tullius de re p. lib. II*).

45 (scip.)* sexaginta annis antiquior, quod erat xxxviii⁴² ante primam olympiadem condita. et antiquissimus ille
 5 Lycurgus eadem vidi fere. itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. sed quod proprium sit in nostra re publica, quo nihil possit esse praecarius, id persequar si potero subtilius; quod erit
 46 eius | modi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur.
 11 haec enim quae adhuc exposui ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginie⁴³ sium, ut temperata nullo fuerint modo. nam in qua re
 publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim
 15 regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae cum erant reges, ut Spartae Lycurgi legibus, et ut sit
 q.XUIII. aliquod etiam populi | ius, ut fuit apud nostros reges,
 145 tamen illud excellit regium nomen, neque potest eius modi res publica non regnum et esse et vocari. ea autem
 20 forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio
 146 an reliquis | simplicibus longe anteponendum, si ullum
 25 probarem simplex rei publicae genus, sed ita quoad statum suum retineat. is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia uniusque sapientia regatur

salus et aequabilitas et otium civium. désunt omnina ei populo multa qui sub rege est, in primisque libertas, quae non in eo est ut iusto utamur domino, sed ut nul*

[Excidit quaternionis XVIII. folium secundum.]

- 24   44 (scip.) * ferebant. etenim illi iniusto domino atque 15 acerbo aliquamdiu in rebus gerundis prospere fortuna 6 comitata est. nam et omne Latium bello devicit, et Suessam Pometiam urbem opulentam refertamque ce-
pit, et maxima auri argenteique praeda locupletatus vo-
tum patris Capitolii aedificatione persolvit, et colonias 10 deduxit, et institutis eorum a quibus ortus erat | dona 16 magnifica quasi libamenta praedarum Delphos ad Apollinem misit.
- 25   45 Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem motum
atque circuitum a primo discite adgnoscere. id enim 15 est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publi-
carum, ut cum sciatis quo quaeque res inclinet, reti-
nere aut ante possitis | occurrere. nam rex ille de quo 255 loquor, primum optimi regis caede maculatus integra 20 mente non erat, et cum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat; deinde victoriis divi-
tiisque subnixus exultabat insolentia, neque suos mo-
46 res regere poterat neque suorum libidines. itaque cum maior eius filius Lucretiae Tricipitini filiae Conlatini 25 uxori vim attulisset, mulierque pudens et nobilis ob 256

illam iniuriam sese ipsa morte multavisset, tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum. qui cum privatus esset, totam rem publicam sustinuit, primusque in hac civitate docuit in conservanda civium libertate esse privatum neminem. quo auctore et principe concitata civitas et hac recenti que|rella Lucretiae patris ac propinquorum, et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum, exulem et regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

Videtisne igitur ut de rege dominus extiterit, uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrium conversum sit? hic est enim dominus populi quem Graeci tyran|num vocant; nam regem illum volunt esse, qui consultit ut parens populo, conservatque eos quibus est praepositus quam optima in condicione vivendi, sane bonum ut dixi rei publicae genus. sed tamen inclinatum et quasi pronum ad perniciosissimum statum. simul atque enim se inflexit hic rex in dominatum iniustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque taetrius neque foedius nec dis hominibus|que invisi animal ullum cogitari potest; qui quamquam figura est hominis, morum tamen inmanitate vastissimas vincit beluas. quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum ge-

26
47

nere nullam iuris communionem, nullam humanitatis
societatem velit? sed erit hoc de genere nobis aliis
aptior dicendi locus, cum res ipsa admonulerit ut in eos ³⁰
dicamus qui etiam liberata iam civitate dominationes
adpetiverunt.

²⁷ ⁴⁹ Habetis igitur primum ortum tyranni; nam hoc no-
men Graeci regis iniusti esse voluerunt; nostri quidem
omnes reges vocitaverunt qui soli in populos perpe-
tuam potestatem haberent. itaque et Spurius Cassius
et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare ¹⁰
voluisse dicti sunt, et modo *

[*Excudit quaternionis XVIII. folium septimum.*]

²⁸ ⁵⁰ (scip.)* <La>cedaemone appellavit, nimis is quidem ¹³⁵
paucos, xxviii, quos penes summam consilii voluit
esse, cum imperii summam rex teneret; ex quo nostri
idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille ¹⁵
appellavit, nominaverunt senatum, ut iam Romulum
patribus lectis fecisse diximus; tamen excellit atque
eminet vis potestas nomenque regium. in perti etiam
populo potestatis | aliquid, ut et Lycurgus et Romulus: ¹³⁶
non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate ²⁰
libertatis, cum tantum modo potestatem gustandi fece-
ris; ille quidem semper inpendebit timor, ne rex, quod
plerumque evenit, exsistat iniustus. est igitur fragilis

ea fortuna populi, quae posita est in unius ut dixi
antea voluntate vel moribus.

q.XVIIII. Quare prima sit haec forma et species et origo tyl- 29
51
¹⁸⁹ ranni inventa nobis in ea re publica quam auspicato
5 Romulus condiderit, non in illa quam ut perscripsit
Plato sibi ipse Socrates perpolito illo in sermone de-
pinxerit, ut, quem ad modum Tarquinius, non novam
potestatem nactus, sed quam habebat usus iniuste, to-
tum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppo-
190 situs alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis digni-
11 tatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae;
sic enim appelletur quicumque erit rector et guber-
nator civitatis. quem virum facite ut agnoscatis; iste
est enim qui consilio et opera civitatem tueri potest.
15 quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone
nostro, saepiusque genus eius hominis erit in reliqua
nobis oratione trac(tandum) *

[Exciderunt quaternionis XX. folia sex interiora.]

187 (SCIP.) * <cau>sas requisivit, civitatemque optandam 30
52
magis quam sperandam, quam minimam potuit, non quae
20 posset esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici

posset, effecit. ego autem, si modo consequi potuero, rationibus eisdem quas ille vidit non in umbra et imagine civitatis sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali causam tamquam virgula videar attingere. | iis enim regiis quadraginta ¹⁸⁸ annis et ducentis paulo cum interregnis fere amplius ⁶ praeteritis, pulsoque Tarquinio, tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli desiderium. itaque ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio ¹⁰ nomen regis audire non poterat. hic facultatem cum * q.xx.

[*Excudit quaternio XXI.*]

³¹ ⁵³ Itaque illa praeclara constitutio Romuli cum ducentos annos et xxxx fere firma mansisset. (*Non. p. 526, 10: Cicero de re publica lib. II.*)

[*Hinc est quod regalem dominationem non ferentes ¹⁵ annua imperia binosque imperatores sibi fecerunt, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a regnando atque dominando. (Aug. civ. 5, 12.)*]

(SCIP.)* lex illa tota sublata est. hac mente tum nostri ³⁵ maiores et Conlatinum innocentem suspicione cognationis expulerunt, et reliquos Tarquinios offensione nominis, eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti iussit, cum dicere in contione coepisset, et aedis suas detulit sub Veliam, poste aquam, quod in ex-

celsiore loco Veliae coepisset aedificare eo ipso ubi
36 rex | Tullus habitaverat, suspicionem populi sensit
moveri; idemque, in quo fuit 'Publicola' maxime, legem
ad populum tulit eam quae centuriatis comitiis prima
5 lata est, ne quis magistratus civem Romanum adversus
provocationem necaret neve verberaret. provocationem 54
autem etiam a regibus fuisse declarant pontificii libri,
119 significant nostri etiam augurales, | itemque ab omni
iudicio poenaque provocari licere indicant XII tabulae
10 conpluribus legibus, et quod proditum memoriae est,
Xviros qui leges scripserint sine provocatione creatos,
satis ostendit reliquos sine provocatione magistratus
non fuisse, Lucique Valeri Potiti et M. Horati Barbati,
hominum concordiae causa sapienter popularium, con-
120 sularis lex sanxit | ne qui magistratus sine provoca-
16 tione crearetur, neque vero leges Porciae, quae tres
sunt trium Porciorum ut scitis, quicquam praeter sanc-
tionem attulerunt novi. itaque Publicola lege illa de 55
provocatione perlata statim securis de fascibus demi
20 iussit, postridieque sibi collegam Sp. Lucretium sub-
rogavit, suosque ad eum quod erat maior natu lictores
185 transire ius|sit, instituitque primus ut singulis consul-
bus alternis mensibus lictores praeirent, ne plura in-
signia essent imperii in libero populo quam in regno
25 fuissent. haud mediocris hic ut ego quidem intellego

vir fuit, qui modica libertate populo data facilius tenuit auctoritatem principum. neque ego haec nunc sine causa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto, | sed ¹⁸⁶ inlustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definio, ad quae reliqua oratio dirigatur mea. 5

³² ⁵⁶ Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam temporibus illis, ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate et instituto ac more gererentur, atque uti consules potestatem haberent 10 tempore dumtaxat annuam, | genere ipso ac iure regiam, quodque erat ad obtainendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata nisi ea patrum adprobavisset auctoritas. atque his ipsis temporibus dictator etiam est 15 institutus decem fere annis post primos consules, T. Larcius, novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. sed | tamen omnia summa cum auctoritate a principibus cedente populo tenebantur, magnaequae res temporibus illis a fortissimis 20 viris summo imperio praeditis, dictatoribus atque consulibus, belli gerebantur.

³³ ⁵⁷ Sed id quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut plusculum sibi iuris populus adscisceret liberatus a regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, ²⁵ Postumo Co[min]io Sp. Cassio consulibus consecutus est; in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa

rerum publicarum natura saepe rationem. id enim tene-
tote quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate
compensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et po-
testatis satis in magistratibus et auctoritatis in princi-
5 pum consilio et libertatis in populo sit, non posse hunc
8 incommu|tabilem rei publicae conservari statum. nam 58
cum esset ex aere alieno commota civitas, plebs mon-
tem sacrum prius, deinde Aventinum occupavit. ac ne
Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus
10 Graecis frenos; nam etiam Spartae regnante Theopom-
po sunt item quinque illi quos ephoros appellant, in
Creta autem decem qui cosmoe vocantur, ut contra
consulare imperium tribuni plebis, sic illi contra vim |
191 regiam constituti.

15 Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo 34
aere alieno medendi, quae neque Solonem Athenien- 59
sem non longis temporibus ante fugerat, neque post
aliquanto nostrum senatum, cum sunt propter unius
libidinem omnia nexa civium liberata nectierque po-
20 stea desitum, semperque huic oneri, cum plebes publi-
192 ca calamitate inpendiis de|bilitata deficeret, salutis
omnium causa aliqua sublevatio et medicina quaesita
est. quo tum consilio praetermisso causa populo nata
est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis, ut
25 potentia senatus atque auctoritas minueretur; quae ta-
men gravis et magna remanebat, sapientissimis et for-

tissimis et armis et consilio civitatem tuentibus, quorum auctoritas maxime florebat, quod cum honore ¹²⁹ longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis ⁵ diligentissime singulos cives opera consilio re tuebantur.

³⁵ Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia florentem, quaestor ¹ accusavit, eumque ut audistis cum pater ¹³⁰ in ea culpa esse conperisse se dixisset, cedente populo ¹¹ morte mactavit. gratamque etiam illam legem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de multa et sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. annis postea ¹⁵ xx ex eo quod L. Papirius P. Pinarius censores ⁴¹ multis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis aestumatio pecudum in multa lege C. Iuli P. Papiri consulum constituta est.

³⁶ Sed aliquot ante annis, cum summa esset auctoritas ²⁰ in senatu populo paciente atque parente, inita ratio est ut et consules et tribuni plebis magistratu se abdicarent, atque ut Xviri maxima potestate sine provocatioⁿe crearentur, qui et summum imperium haberent ⁴² et leges scriberent. qui cum X tabulas legum summa ²⁵ aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros alias subrogaverunt, quorum non

similiter fides nec iustitia laudata. quo tamen e collegio
q.XXII. laus est illa eximia C. Iuli, qui hominem nobilem L.
137 Sestium, cuius in cubiculo ecfoſsum esse se praesente
corpus mortuum diceret, cum ipſe potestatem summam
5 haberet quod decemvirum unus sine provocatione es-
ſet, vades tamen poposcit, quod ſe legem illam paeclara-
ram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani
niſi comitiis centuriatis statui vetaret.

Tertius est annus Xviralis consecutus, cum idem ³⁷
138 eſſent nec alios subrogare voluiffent. | in hoc statu
11 rei publicae, quem dixi iam ſaepe non poſſe eſſe diu-
turnum, quod non eſſet in omnis ordines civitatis
aequabilis, erat penes principes tota res publica, pae-
positis Xviris nobilissimis, non oppositis tribunis ple-
15 bis, nullis aliis adiunctis magistratibus, non provo-
catione ad populum contra necem et verbera relictā.
ergo horum ex iniuſtitia ſubito exorta eſt maxima per- ⁶³
183 turbatio et totius commutatio rei publicae; qui duabus
tabulis iniquarum legum additis, quibus etiam quae
20 diiunctis populis tribui ſolent conubia, haec illi ut ne
plebei cum patribus eſſent, inhumaniffima lege sanxe-
runt, quae poſtea plebiscito Canuleio abrogata eſt, li-
bidinose[que] omni imperio et acerbe et avare populo
praefuerunt. nota ſciliſet illa res et celebrata monu-
184 menſis plurimis litterarum, cum Decimus quidam Ver-

ginus virginem filiam propter unius ex illis Xviris intemperiem in foro sua manu interemisset, ac maerens ad exercitum qui tum erat in Algido confugisset, milites bellum illud quod erat in manibus reliquise, et primum montem sacrum, sicut erat in simili causa ante factum, deinde Aventinum ar *

[*Exciderunt quaternionis XXIII. folia interiora quattuor; inerat de Cn. Flavio scriba narratio in ep. ad Att. 6, 1, 8 commemorata, cf. praef. p. XLIV.]*

dictatore L. Quinctio dicto. (*Serv. Verg. Georg. 3,125: dixerunt maritum pro designaverunt. Cicero de rep. sic*).

(SCIP.) * <maio>res nostros et probavisse maxime et ¹⁹³ retinuisse sapientissime iudico.’ ¹⁰

³⁸ ⁶⁴ Cum ea Scipio dixisset silentioque omnium reliqua eius expectaretur oratio, tum TVBERO: ‘quoniam nihil ex te Africane hi maiores natu requirunt, ex me audies quid in oratione tua desiderem.’ ‘sane’ inquit SCIPIO, ‘et libenter quidem.’ tum ille (TVB.): ‘laudavisse mihi ¹⁵ videris nostram rem publicam, cum ex te non de | no- ¹⁹⁴ stra sed de omni re publica quaesisset Laelius. nec tamen didici ex oratione tua, istam ipsam rem publi- cam quam laudas qua disciplina quibus moribus aut legibus constituere vel conservare possimus.’ ²⁰

³⁹ ⁶⁵ Hic AFRICANVS: ‘puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem Tubero fore disse- rundi locum; de optimo autem statu equidem arbitra- bar me satis respon|disse ad id quod quaesierat Lae- ¹⁴³ lius. primum enim numero definieram genera civitatum ²⁵

tria probabilia, perniciosa autem tribus illis totidem contraria, nullumque ex eis unum esse optimum, sed id praestare singulis quod e tribus primis esset modice ¹⁴⁴ temperatum. quod | autem exemplo nostrae civitatis ⁶⁶ usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit — nam id fieri potuit sine exemplo —, sed ut *(in)* civitate maxima reapse cerneretur, quale esset id quod ratio oratioque describeret. sin autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae ¹⁰ imagine utendum est nobis, quoniam tu hanc imagi-
q.XXIII. nem urbis et populi ni *

[Quat. XXIV. XXV. XXVI. XXVII. notae desunt, sed in iis fuisse manifestum est foliorum paria 19/20_25/26, 9/10_3/4, 207/8_201/2. Quorum ultimum cum contextum praebeat cohaerentem, fuisse quaternionis par interius (id est fol. IV._V.), et quidem XXVII., satis certum est; folia 19/20_25/26 et 9/10_3/4 nec paria exteriora possunt fuisse, quoniam quat. notae desunt, nec interiora, quoniam contextus non cohaeret: sunt autem f. 9/10_3/4 folia II._VII. quat. XXVI., et f. 19/20_25/26 folia III._VI. quat. XXIV. potius quam XXV.: plane periit igitur quat. XXV.; cf. comment. mea Herm. vol. LI, 262 sq. — Hoc loco igitur excidisse verisimile est 2 folia prima quat. XXIV.]

¹⁹ (SCIP.) * *<quem>* iandudum quaero et ad quem cupio ⁴⁰ ₆₇ pervenire.’ (LAEL.) ‘prudentem fortasse quaeris?’ tum ille (SCIP.): ‘istum ipsum’ (LAEL.) ‘est tibi ex eis ipsis ¹⁵ qui adsunt bella copia, velut a te ipso ordiare.’ tum SCIPIO: ‘atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa

vidimus, immani et vastae insidens beluae, coërcet et regit [beluam] quocumque volt et levi admonitu aut tac|tu inflectit illam feram.' (LAEL.) 'novi et tibi cum ²⁰ essem legatus saepe vidi.' (SCIP.) 'ergo ille Indus aut Poenus unam coërcet beluam, et eam docilem et hu- 5 manis moribus adsuetam; at vero ea quae latet in ani- mis hominum quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat <belu- am>, si quando id efficit, quod perraro potest. namque et illa tenenda est ferox *' 10

[Exciderunt 2 folia interiora quaternionis XXIV.]

41 68 quae sanguine alitur, quae inmani crudelitate sic exultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur. (*Non. p. 300,29*).

cupido autem et expertenti et lubidinoso et voluta-
bundo in voluptatibus. (*Non. p. 491,16*). 15

quartaque anxitudo prona ad luctum et mærens semperque ipsa se sollicitans. (*Non. p. 72,34*).

esse autem angores † si miseria adfictas aut abiectas timiditate et ignavia. (*Non. p. 228,18*).

ut auriga indoctus e curru trahitur opteritur lania- 20
42 tur eliditur. (*Non. p. 292,38*; cf. *Ambros. De virg. 3,2,1*).

69 * dici possit'. tum LAELIVS: 'video iam, illum quem ²⁵ expectabam virum cui præficias officio et muneri.'

'huic scilicet' AFRICANVS 'uni paene — nam in hoc fere uno sunt cetera —, ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat, ut ad imitationem sui vocet alios, ut sese splendore animi et vitae suae sicut spe-
 26 culum praebeat civibus. ut enim in fidibus aut | tibiis
 6 atque ut in cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem inmutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt, isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione con-
 10 cors tamen efficitur et congruens, sic ex summis et infimis et mediis interiectis ordinibus ut sonis mode-
 rata ratione civitas con|sensu dissimillimorum conci-
 nit; et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, artissimum atque optimum
 15 omni in re publica vinculum incolumitatis, eaque sine iustitia nullo pacto potest esse.' (Aug. civ. 2, 21).

[Exciderunt 11 folia, idest quaternionis XXIV. folia 2 ultima et quaternionio XXV. totus et quaternionis XXVI. folium primum.]

leniter atque placide fides, non vi et impetu, concuti debere. (Cod. ms. nr. 458 p. 82 biblioth. Ossolinianae apud Bielowski, Pompeii Trogi fragm. p. XVI).

20 Ac deinde cum aliquanto latius et uberius disse- 43 ruisset (Scipio), quantum prodesset iustitia civitati, quantumque obesset si afuisset, suscepit deinde Philus, unus eorum qui disputationi aderant, et poposcit ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur, ac de iusti-
 25 tia plura dicerentur propter illud quod iam vulgo fe-
 rebatur, rem publicam regi sine iniuria non posse.
 (August. l. l.)

*Huc rettulit Plasberg locos Non. p. 263,8 et 373,30 et
299,30 quos p. 85 et 87 attulimus.*

44 **70** (PHIL.) * plenam esse iustitiae.' tum scipio: 'adsentior ⁹ vero renuntioque vobis, nihil esse quod adhuc de re publica dictum putemus, aut quo possimus longius pro-⁵ gredi, nisi erit confirmatum, non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse; sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo modo posse. sed, si placet, | in hunc diem hactenus; reliqua ¹⁰ — satis enim multa restant — differamus in crastinum.' ¹⁰

Cum ita placuisset, finis disputandi in eum diem fac-
tus est.

M. TVLLI CICERONIS
DE RE PVBLICA
LIBER TERTIVS

ARGVMENTVM AVGVSTINI (civ. 2, 21)

*Cuius quaestionis explicatio cum in diem consequentem dilata
esset, in tertio libro magna confictione res acta est. suscepit enim
Philus ipse disputationem eorum qui sentirent sine iniustitia geri
non posse rem publicam, purgans praecipue ne hoc ipse sentire
5 crederetur, egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc
esse utilem rei publicae, illam vero inutilem, veri similibus rationi-
bus et exemplis velut conaretur ostendere. tum Laelius rogantibus
omnibus iustitiam defendere adgressus est, adseruitque quantum
potuit nihil tam inimicum quam iniustitiam civitati, nec omnino
10 nisi magna iustitia geri aut stare posse rem publicam. qua quae-
stione quantum satis visum est pertractata, Scipio ad intermissa
revertitur recolitque suam atque commendat brevem rei publicae
definitionem, qua dixerat eam esse rem populi; populum autem
non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et
15 utilitatis communione sociatum esse determinat. docet deinde quanta
sit in disputando definitionis utilitas, atque ex illis suis definitioni-
bus colligit tunc esse rem publicam, id est rem populi, cum bene
ac iuste geritur sive ab uno rege sive a paucis optimatibus sive ab
universo populo. cum vero iniustus est rex, quem tyrannum more
20 Graeco appellavit, aut iniusti optimates, quorum consensum dixit
esse factionem, aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non
repperit nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret: non iam vitiosam,
sicut pridie fuerut disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus
conexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam, quoniam non
25 esset res populi, cum tyrannus eam factiove capesseret, nec ipse
populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset
multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut
populus fuerat definitus.*

¹ *In libro tertio de re publica idem Tullius hominem dicit non ut a matre sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo fragili et infirmo, animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines, in quo tamen inesset tamquam ob- 5 rutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. (Augustinus c. Iul. 4, 12, 60 t. X p. 612 Ben.)*

Quid enim nobis miserius, qui tamquam spoliati et nudi proicimur in hanc vitam, corpore fragili, corde lubrico, imbecillo animo, anxii ad sollicitudines, desideriosi ad labores, proni ad voluptates? (Ambros. de excessu Satyri 2,27).

² *(Homo) cum fragilis inbecillusque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est, et ea omnia quae firmitiora nascuntur, etiamsi vim caeli fortiter patiuntur, 15 ab homine tamen tuta esse non possunt. ita fit ut plus homini conferat ratio quam natura mutis, quoniam in illis neque magnitudo virium neque firmitas corporis efficere potest quominus aut opprimantur a nobis, aut nostrae subiecta sint potestati. (19) Plato ut hos credo 20 ingratos refelleret, naturae gratias egit quod homo natus esset. (Lact. opif. 3, 16. 17. 19.)*

[Exciderunt quaternionis XXVI. folia interiora quattuor.]

² ** et vehiculis tarditati, eademque cum accepisset 3 homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partis, et ut 25 signa quaedam sic verba rebus impressit, hominesque antea dissociatos iucundissimo inter se sermonis vinculo configavit. a simili etiam mente vocis qui videbantur infiniti soni paucis notis inventis | sunt omnes 4 signati et expressi, quibus et conloquia cum absentibus 30*

et indicia voluntatum et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. accessit eo numerus, res cum ad vitam necessaria tum una inmutabilis et aeterna; quae prima in pulit etiam ut suspiceremus in caelum, nec frustra siderum motus intueremur, dinumerationibusque noctium ac die^{rum}*

[Exciderunt 4 folia, idest quaternionis XXVI. ultimum et quaternionis XXVII. prima 3.]

207 * quorum animi altius se extulerunt, et aliquid dignum dono ut ante dixi deorum aut efficere aut exco-³
gitare potuerunt. quare sint nobis isti qui de ratione
10 vivendi disserunt magni homines (ut sunt), sint eru-
diti, sint veritatis et virtutis magistri, dum modo sit
haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varie-
tate versatis inventa, sive etiam in istorum otio ac
208 litteris tractata, res (sicut est) minime | quidem contem-⁴
nenda, ratio civilis et disciplina populorum, quae per-
ficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit,
ut incredibilis quaedam et divina virtus exsisteret.
quodsi quis ad ea instrumenta animi, quae natura quae-⁵
que civilibus institutis habuit, adiungendam sibi etiam
20 doctrinam et uberiorem rerum cognitionem putavit, ut
ii ipsi qui in horum librorum disputatione versantur,
201 nemo est quin eos | anteferre omnibus debeat. quid
enim potest esse praeclarus, quam cum rerum magna-
rum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et
25 cognitione coniungitur? aut quid P. Scipione, quid
C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui,
ne quid praetermitterent quod ad summam laudem
clarorum virorum pertineret, ad domesticum maiorum-
202 que morem etiam hanc a Socrate adventiciam doc|tri-

6 nam adhibuerunt. quare qui utrumque voluit et potuit,
 id est ut cum maiorum institutis tum doctrina se in-
 strueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. sin
 altera sit utra via prudentiae diligenda, tamen, etiamsi
 cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta 5
 vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et
 inlustrior, ex qua vita sic summi viri ornantur, ut
 vel M'. Curius,

'Quem nemo ferro potuit superare nec auro',
 vel *

10

[Exciderunt quaternionis XXVII. folia 3 ultima.]

cui nemo civis neque hostis

Quibit pro factis reddere opis pretium.

(Sen. ep. 108,33: *deinde [scil. grammaticus ex Cicero-
 nis libro de rep.] Ennianos colligit versus et in pri-
 mis illos de Africano scriptos*). 15

4 7 * fuisse sapientiam, tamen hoc in ratione utriusque 23
 generis interfuit, quod illi verbis et artibus aluerunt
 naturae principia, hi autem institutis et legibus. pluris
 vero haec tulit una civitas, si minus sapientis quoniam
 id nomen illi tam restricte tenent, at certe summa laude 20
 dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa co-
 luerunt. atque etiam, quot et sunt laudandae civitates
 et fuerunt — quo[n]iam id est in rerum natura longe 24
 maximi consili, constituere eam rem publicam quae
 possit esse diurna —, si singulos numeremus in sin- 25
 gulas, quanta iam reperiatur virorum excellentium mul-
 titudo! quodsi aut Italiae Latium, aut eiusdem Sabi-
 nam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si
 magnam illam Graeciam conlustrare animo voluerimus,
 si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec * 30

[Exciderunt quaternionis XXVIII. folia sex interiora.]

21 * cati.' et PHILVS: 'praeclaram vero causam ad me ⁵₈ defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere voltis.' 'atqui id tibi' inquit LAELIVS 'verendum est, si ea dixeris quae contra iustitiam dici solent, ne sic ⁵ etiam sentire videare! cum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei, nec sit ignota consuetudo tua contrarias in partis disserendi, quod ita facillume verum inveniri putas.' et PHILVS: 'heia vero' 22 inquit, 'geram | morem vobis et me oblinam sciens; 10 quod quoniam qui aurum quaerunt non putant sibi recusandum, nos cum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. atque utinam, quem ad modum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno!' 15 nunc ea dicenda sunt L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus quod commodum esset
XXq). verbis *

[Exciderunt quaternionis XXIX. folia duo prima.]

ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas causas ⁹ ingenii calumnia ludificari solet. (Non. p. 263, 8: M. Tullius de republica lib. II [sed huc pertinere fragmentum vidit Mai]).

Carneades Academicae sectae philosophus, cuius in ⁶ disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex praedicatione Ciceronis in ²⁵ tellegit aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit non posse id explicari, 'non Carneaden si ipsum Orcus remittat' — is cum legatus

ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose audiente Galba et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et iustitiam quam pridie laudaverat sustulit, non quidem philosophi 5 gravitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi; quod ille facere solebat ut alios quidlibet adserentes posset refutare. eam disputationem qua iustitia evertitur apud Ciceronem Lucius Furius recordatur, 10 credo quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem ut Aristotelem refelleret ac Platonem iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia quae pro iustitia 15 dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. (Lact. inst. 5, 14, 3—5.)

- ⁷ *10 Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt, adserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cui- 20 que tribuat, quod aequitatem in omnibus servet; et cum ceterae virtutes quasi tacitae sint et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene facien- dum prona sit, ut quam plurimis proposit. quasi vero in 25 iudicibus solis atque in potestate aliqua constitutis iusti- 11 tia esse debeat et non in omnibus! atquin nullus est ho- minum ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. sed quia ignorabant quid esset, unde profueret, quid operis haberet, summam il- 30 lam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. nec in-*

*merito extitit Carneades, homo summo ingenio et acuminis, qui refelleret istorum orationem, et iustitiam quae fundamentum stabile non habebat everteret, non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos de-
5 fensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare. (Lact. epit. 50 [55], 5—8.)*

iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminet.

(Non. p. 373, 30: *projectum... M. Tullius de Republica lib. II [huc rettulit Mai, cf. p. 86, 24]*).

10 quae virtus praeter ceteras totam se ad alienas utilitatis porrigit atque explicat. (Non. p. 299, 30: *explicare... M. Tullius de Republica lib. II [huc rettulit Mai]*).

205 (PHIL.) * et reperiret et tueretur, alter autem de ipsa 8
iustitia quattuor implevit sane grandis libros. nam ab

15 Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi,
qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum
momentis, non rerum ponderibus examinet. illorum
fuit heroum, eam virtutem, quae est una, si modo est,
maxime munifica et liberalis, et quae omnis magis
206 quam sepse diligit, aliis nata potius | quam sibi, ex-
21 citare iacentem et in illo divino solio non longe a sa-
pientia conlocare. nec vero illis aut voluntas defuit — 13
quae enim iis scribendi alia causa aut quod omnino
consilium fuit? — aut ingenium, quo omnibus praesti-
25 terunt; sed eorum et voluntatem et copiam causa vicit.
ius enim de quo quaerimus civile est aliquod, naturale
nullum; nam si esset, ut calida et frigida et amara et
17 dulcia, sic essent iusta et iniusta eadem omnibus. 9

Nunc autem, si quis illo Pacuviano 'invehens alitum 14
30 anguium curru' multas et varias gentis et urbes despiciere et oculis conlustrare possit, videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris con-

tinet, bovem quendam putari deum, quem Apim Aegyptii nominant, multaque alia portenta apud eosdem et cuiusque generis | beluas numero consecratae deorum; ¹⁸ deinde Graeciae sicut apud nos delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria puta- ⁵ verunt, eamque unam ob causam Xerxes inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus ¹⁵ contineri nefas esse duceret. post autem cum Persis et Philippus, qui cogitavit, et Alexander, qui gessit, hanc ¹⁰ bellandi causam infelrebat, quod vellet Graeciae fana ²⁷ poenire; quae ne reficienda quidem Grai putaverunt, ut esset posteris ante os documentum Persarum scele- ¹⁵ ris sempiternum. quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immo- lare et pium et diis immortalibus gratissimum esse ²⁰ duxerunt! vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent, Lacedaemonii suos omnis agros esse dictitarint | quos spiculo possent ²⁵ attingere. Athenienses iurare etiam publice solebant omnem suam esse terram quae oleam frugesve ferret; Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere, ²⁰³ ¹⁶ itaque armati alienos agros demetunt; nos vero iustissimi homines, qui Transalpinas gentis oleam et vitam serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta no- straeque vineae; quod cum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dici|mur, ut intellegatis discrepare ab aequitate sapientiam. Lycurgus autem, ille legum

optumarum et aequissimi iuris inventor, agros locupletium plebi ut servitio colendos dedit.

Genera vero si velim iuris institutorum morum consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, milliens mutata demonstrem, ut hic iuris noster interpres alia nunc ¹⁰ ₁₇ Manilius iura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adulescens dicere nondum Vochenia lege lata; quac quidem ipsa lex utilitatis virorum ²⁰⁴ ₁₀ gratia rogata in mulieres plena est iniuriae. cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virginis Vestalii sit heres, non sit matri suae? cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris milliens salva lege, mea triciens non posset *

[Excudit quaternionis XXIX. folium septimum.]

¹³ (PHIL.) * sanxisset iura nobis, et omnes isdem et idem ¹¹ ₁₈ non alias aliis uterentur. quaero autem, si iusti hominis et si boni est viri parere legibus, quibus? an quaecumque erunt? at nec inconstantiam virtus recipit, nec ²⁰ varietatem natura patitur, legesque poena, non iustitia nostra comprobantur; nihil habet igitur naturale ius; ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura. an vero in legibus varietatem esse dicunt, natura autem ¹⁴ viros bonos eam iustitiam | sequi quae sit, non eam ²⁵ quae putetur? esse enim hoc boni viri et iusti, tribuere id cuique quod sit quoque dignum. ecquid ergo pri- ¹⁹ mum mutis tribuemus beluis? non enim mediocres viri

sed maxumi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium condicionem iuris esse denuntiant, clamantque inexpiabilis poenas impendere iis a quibus violatum sit animal. scelus est igitur nocere bestiae, quod scelus qui velit *

XXVIII.

[*Quaternionum XXX.—XXXIX. (= 80 folia) supersunt 4 tantum foia 57/8—47/8 et 1/2—11/2; quae quorum quaternionum fuerint, scire non possumus; hoc tamen apertum ea 2 paria in suo quaque quaternione folia secundum et septimum fuisse.*]]

12 [13.22] **20** *Vel si iustitiam sequi volet, divini tamen iuris 6 ignarus, gentis suae leges tamquam verum ius amplectetur, quas non utique iustitia sed utilitas repperit. cur enim per omnes populos diversa et varia iura sunt condita, nisi quod una quaeque gens id sibi sanxit 10 quod putavit rebus suis utile? quantum autem ab iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo et legitime iniurias faciendo semperque aliena cupiendo atque rapiendo possessionem sibi totius orbis comparavit. (Lact. inst. 15 6, 9, 2—4.)*

Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. porro bella et victoriae captis et eversis plurimum urbibus constant. id negotium sine deorum iniuria non est; eaedem strages 20 moenium et templorum, pares caedes civium et sacerdotum, nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. tot igitur sacrilegia Romanorum quot tropaea, tot de deis quot de gentibus triumphi, tot manubiae quot manent adhuc simulacra captivo- 25 rum deorum. (Tertull. apol. 25, 14—15).

[15.24] *Carneades ergo, quoniam erant infirma quae a 21 philosophis adserebantur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. eius disputationis summa haec fuit: iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus, et apud eosdem pro temporibus saepe mutata, ius autem naturale esse nullum; omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam, aut si sit aliqua, summam esse 10 stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis consulens. et inferebat haec argumenta: omnibus populis qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in ege- 15 state ac miseriis iacendum. (Lact. inst. 5, 16. 2—4.)*

Commoda praeterea patriai prima putare 22 sublata hominum discordia nihil est omnino. quae sunt enim patriae commoda nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare aliis vio- 20 lenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere ma- iora. *(23) haec itaque ut ipsi appellant bona quisquis patriae adquisiverit, hoc est qui eversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus 25 fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus; qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam, ne stultitiae ac malitia disciplina et auctoritas desit. (Lact. inst. 6, 6, 19 et 23.)

13
23 (PHIL.) * sunt enim omnes, qui in populum vitae ne-⁵⁷ cisque potestatem habent, tyranni, sed se Iovis optimi nomine malunt reges vocari. cum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam te-
 nent, est factio, sed vocantur illi optimates. si vero ⁵ populus plurimum potest, omniaque eius arbitrio ge-
 runtur, dicitur illa libertas, est vero licentia. sed cum aliis alium timet, et homo hominem et ordo ordinem, tum quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit | inter ⁵⁸ populum et potentis; ex quo existit id, quod Scipio ¹⁰ laudabat, coniunctum civitatis genus; etenim iustitiae non natura nec voluntas sed inbecillitas mater est. nam cum de tribus unum est optandum, aut facere iniuriam nec accipere, aut et facere et accipere, aut neutrum, optimum est facere impune si possis, secundum nec ¹⁵ facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum fa-
 ciendis tum accipiendis iniuriis. ita qui primum illud adsequi *

[Exciderunt quaternionis 4 folia interiora.]

- 14**
24 [12.20] nam cum quaereretur ex eo, quo scelere impulsus mare haberet infestum uno myoparone, 'eodem' in-²⁰ quit 'quo tu orbem terrae'. (Non. p. 125, 12 [infestum mare haberet pro mare latrocinando infestaret] et 318, 18 [ha-
 bere] et 534, 15 [myoparo]).
- 15** [12.21] (PHIL.) * omni mementote. sapientia iubet augere ⁴⁷ opes, amplificare divitias, proferre fines — unde enim esset ²⁵ illa laus in summorum imperatorum incisa monumentis 'finis imperii propagavit', nisi aliquid de alieno accessis-
 set? — imperare quam plurimis, frui voluptatibus, pollere

regnare dominari; iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere,
 48 sacra publica aliena non tangere. I quid igitur efficitur si sapientiae pareas? divitiae, potestates, opes, honores,
 5 imperia, regna vel privatis vel populis. sed quoniam de re publica loquimur, sunt<que> inlustriora quae publice fiunt, quoniamque eadem est ratio iuris in utroque, de populi sapientia dicendum puto, et <ut> tam omittam [25] alios: noster hic populus, quem Africanus hesterno
 10 sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium <maximus factus?> *

[*Excidiisse duo folia verisimilius quam decem.*]

1 (PHIL.) * praeter Arcadas et Atheniensis, qui credo ti- 25
 mentes hoc interdictum iustitiae ne quando existeret,
 15 commenti sunt se de terra tamquam hos ex arvis mu- sculos extitisse.

Ad haec illa dici solent primum ab iis qui minime 26
 sunt in disserendo mali; qui in hac causa eo plus au-
 toritatis habent, quia cum de viro bono quaeritur, quem
 20 apertum et simplicem volumus esse, non sunt in dis-
 putando vafri, non veteratores, non malitiosi: negant
 2 enim sapientem id|circo virum bonum esse, quod eum
 sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet, sed
 quod vacua metu cura sollicitudine periculo vita bo-
 25 norum virorum sit, contra autem improbis semper ali-
 qui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos
 iudicia et supplicia versentur; nullum autem emolu-
 mentum esse, nullum iniustitia partum praemium tan-
 tum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut
 30 impendere aliquam poenam putas, damna *

[Exciderunt 4 folia, sed una fere pagina loco a Lactantio adlato
suppletur.]

- 17** ²⁷ (PHIL.) 'Quaero: si duo sint, quorum alter optimus vir,
aequissimus, summa iustitia, singulari fide, alter insigni
scelere et audacia, et si in eo sit errore civitas, ut bo-
num illum virum sceleratum, facinerosum, nefarium pu-
tet, contra autem *⟨eum⟩* qui sit inprobissimus existi- ⁵
met esse summa probitate ac fide, proque hac opinione
omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus
ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, vin-
ciatur, uratur, exterminetur, egeat, postremo iure etiam ¹⁰
optimo omnibus miserrimus esse videatur, contra au-
tem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligi-
tetur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes,
omnes undique copiae conferantur, vir denique opti-
mus omnium existimatione et dignissimus omni fortuna
optima iudicetur: quis tandem erit tam demens qui ¹⁵
dubitet utrum se esse malit?
- 18** ²⁸ Quod in singulis, idem est in populis: nulla est tam
stulta civitas, *|* quae non iniuste imperare malit quam ¹²
servire iuste. nec vero longius abibo: consul ego quae-
sivi, cum vos mihi essetis in consilio, de Numantino ²⁰
foedere. quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus,
eadem in causa esse Mancinum? alter vir optimus etiam
suasit rogationem me ex senatus consulto ferente, alter
acerrime se defendit. si pudor quaeritur, si probitas, si
fides, Mancinus haec attulit, si ratio, consilium, pruden- ²⁵
tia, Pompeius antistat. utrum *'

Tum omissis communibus ad propria veniebat (Carneades). bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat, et ideo proscribat ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum se servum vel pestilentem domum vendere, an celabit emptorem? si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet vel omnino non vendet; si celabit, erit quidem sapiens, quia rei consulet, sed idem malus, quia fallet. rursus si reperiat aliquem qui orichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum, tacebitne ut id parvo emat, an indicabit ut magno? stultum plane videtur malle magno. unde intellegi volebat et eum qui sit iustus ac bonus stultum esse, et eum qui sapiens malum, et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti.

Transcendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse; dicebat enim: nempe iustitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis inbecillior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse concendat, eaque nixus evadat, maxime cum sit nullus medio mari testis? si sapiens est, faciet: ipsi enim pereundum est nisi fecerit; si autem mori maluerit quam manus inferre alteri, iam iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcet, dum parcit alienae. item si acie suorum fusa hostes insequi coeperint, et iustus ille nanctus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eine parcet ut ipse occidatur, an deiciet ex equo ut ipse hostem possit effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus, si non

31 *fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est. ita ergo iustitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit, quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit, naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuerit refellere; nam cum faciat Laelium Furio respondentem pro iustitiaque dicentem, inrefutata haec tamquam foveam praetergressus est, ut videatur idem Laelius non naturalem, quae in crimen stultitiae venerat, sed illam civilem defendisse iustitiam, quam Furius sapientiam quidem esse concesserat, sed iniustum.* (Lact. inst. 5, 16, 5—13.)

21 32 (PHIL.) * Non gravarer Laeli, nisi et hos velle putarem et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius nostri sermonis attingere, praesertim cum heri ipse dixeris te nobis etiam superfuturum. verum quidem id fieri non potest: ne desis omnes te rogamus. (Gell. 1, 22, 8 in libro quoque de re publica tertio id ipsum verbum [superesse] Cicero ponit non temere transeundum. verba ex eo libro haec sunt).

22 33 (LAEL.) sed iuentuti nostrae minime audiendus; quippe si ita sensit ut loquitur, est homo inpurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen inmanis. (Non. p. 323, 18 [inmane] quippe... inmanis et 324, 15 [inpurus] sed... inpurus). 25

(LAEL.) 'est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnis, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat, nec improbos iubendo aut vetando movet. huic legi nec 30 obrogari fas est, neque derogari aliquid ex hac licet, neque tota abrogari potest, nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus, neque est

quaerendus explanator aut interpres Sextus Aelius, nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac, sed et omnes gentes et omni tempore una lex et semperita et inmutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus: ille legis huius inventor, disceptator, lator; cui qui non parabit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiamsi cetera suppicia quae putantur effugerit. (*Lact. inst. 6, 8, 6–9 suscipienda 10 igitur dei lex est, quae nos ad hoc iter dirigat, illa sancta, illa caelestis, quam Marcus Tullius in libro de re publica tertio paene divina voce depinxit; cuius ego, ne plura dicerem, verba subieci*).

*August. civ. 22, 6: scio in libro Ciceronis tertio, nisi 23
15 fallor, de re publica disputari: nullum bellum suscipi a civitate optima nisi aut pro fide aut pro salute. quid autem dicat pro salute, vel intellegi quam salutem velit, alio loco demonstrans: sed his poenis quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exsilio, vinculis, verberibus, 20 elabuntur saepe privati oblata mortis celeritate, civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare; debet enim constituta sic esse civitas ut aeterna sit. itaque nullus interitus est rei publicae naturalis ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, 25 verum etiam optanda persaepe. civitas autem cum tollitur, deletur, extinguitur, simile est quodam modo, ut parva magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concedat.*

*Isid. etym. 18, 12sq.: quattuor autem sunt genera bello- 35
30 rum, id est iustum, iniustum, civile et plus quam civile. iustum bellum est quod ex praedicto geritur de rebus repetitis aut propulsandorum hostium causa. iniustum bellum est quod de furore, non de legitima ratione initur; de quo in Republica Cicero dicit: illa iniusta bella 35 sunt quae sunt sine causa suscepta. nam extra <quam>*

ulciscendi aut propulsandorum hostium causa bellum geri iustum nullum potest. *et hoc idem Tullius parvis interiectis subdidit*: nullum bellum iustum habetur nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi de repetitis rebus.

noster autem populus sociis defendendis terrarum ⁵ iam omnium potitus est. (*Non. p. 498, 16 [genetivus pro ablativo]*).

²⁴ ³⁶ *Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia, et quoniam, cum prius ageretur pro iniustitia 10 tiae partibus contra iustitiam, et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, iniustum esse ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, 15 cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare: responsum est a parte iustitiae, id eo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri cum recte fit, id est cum inprobis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius 20 se habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt; subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est: <an non cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infirmorum datum?> cur 25 igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini <iracundiaeque et> ceteris vitiosis <eiusdem> animi partibus? (*Aug. civ. 19, 21.*)*

²⁵ ³⁷ sed et imperandi et serviendi sunt dissimilitudines cognoscendae. nam ut animus corpori dicitur imperare, ³⁰

dicitur etiam libidini, sed corpori ut rex civibus suis aut parens liberis, libidini autem ut servis dominus, quod eam coërcet et frangit, sic regum, sic imperatorum, sic magistratum, sic patrum, sic populorum im-
5 peria civibus sociisque praesunt ut corporibus animus, domini autem servos ita fatigant ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras.

10 est enim genus iniustae servitutis, cum ii sunt alterius qui sui possunt esse; cum autem ii famulantur * (Non. p. 109, 2).

*Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam as-
15 sidere cuius mors tibi emolumenut futura sit, im-
probe feceris nisi monueris ne assidat, sed in punite
tamen; scisse enim te quis coarguere possit? sed nimis
multa. perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia
proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem
20 referantur, virum bonum non posse reperiri; deque his
rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt
dicta a Laelio. (Cic. fin. 2, 18, 59.)*

*Et si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus nihil esse bonum nisi quod honestum, nihil malum
25 nisi quod turpe sit * (Cic. Att. 10, 4, 4.)*

*Filiola tua te delectari laetor et probari tibi φυσικὴν
esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. etenim si hoc non est, nulla
potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; qua
sublata vitae societas tollitur. 'bene eveniat', inquit Car-
neades, spurce, sed tamen prudentius quam Lucius
noster et Patron; qui cum omnia ad se referant, <num-
quam> quicquam alterius causa fieri putent, et cum ea re*

bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intellegant se de callido homine loqui, non de bono viro. sed haec opinor sunt in iis libris quos tu laudando animos mihi addidisti. (Cic. Att. 7, 2, 4.)

5

in quibus assentior sollicitam et periculosam iustitiam non esse sapientis. (Prisc. 8, 6, 32 p. 399, 13 Hertz).

28   *apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius:* vult *inquit* paene virtus honorem, nec est virtutis ulla alia merces. *est plane, et quidem virtute dignissima,* 10 *quam tu Laeli numquam poteras suspicari; nihil enim divinarum noveras litterarum.* quam tamen illa, *inquit,* accipit facile, exigit non acerbe. *erras vehementer, si putas ab homine praemium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris:* huic tu viro quas divitias 15 obicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. *quis ergo te sapientem Laeli putet, cum ipse tibi loquare contraria, et paulo post virtuti adimas quae dedisti? sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam.* deinde 20 *quid adiungis?* sed si aut ingrati universi aut invidi multi aut inimici potentes suis virtutem praemiis spoliant — *o quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari praemio suo potest!* *quae si bona sua divina iudicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati,* 25 *tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis quae fuerint in eam conlata divinitus?* — ne illa se *inquit* multis solaciis oblectat, maximeque suo decoro se ipsa sustentat. (Lact. inst. 5, 18, 4—8).

sed videlicet homines docti atque sapientes contra vim 30 *tantae auctoritatis... acute sibi argumentari videntur adversus corporum resurrectionem et dicere quod in tertio de re publica libro a Cicerone commemoratum est.*

nam cum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos adseveraret, quorum non corpora inquit sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id quod esset e terra nisi in terra maneret. (Aug. civ. 22, 4).

5 numquam viri fortissimi fortitudinis, in pigritatis, patientiae * (Non. p. 125, 18).

Pyrrhi videlicet largitas Fabricio aut Samnitium copiae Curio defuerunt. (Non. p. 132, 17).

cuius etiam focum Cato ille noster, cum venerat ad 10 se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat, apud quem sedens ille Samnitium, quondam hostium [tum] iam clientium suorum, dona relegaverat. (Non. p. 522, 26).

[*Incipit quaternio XL.*]

249 (LAEL.) * Asia Ti. Gracchus, perseveravit in civibus, 29
15 sociorum nominisque Latini iura neclexit ac foedera. 41
quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius, imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut qui adhuc voluntate nobis oboediunt, terrore teneantur, etsi nobis qui id aetatis sumus evigilatum fere est, tamen 20 de posteris nostris et de illa immortalitate rei publicae
250 sollicitor, quae poterat esse perpetua, si patriis vivetur institutis et moribus.'

Quae cum dixisset Laelius, etsi omnes qui aderant 30
significabant ab eo se esse admodum delectatos, tamen 42
25 praeter ceteros SCIPIO quasi quodam gaudio elatus: 'multas tu quidem' inquit 'Laeli saepe causas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam collegam nostrum, quem tu quoad vixit omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam 30 aut sua<vitate> *'

[*Exciderunt quaternionis XL. folia sex interiora.*]

duas sibi res, quo minus in vulgus et in foro diceret,
confidentiam et vocem, defuisse. (*Non. p. 262, 24*)

inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus. (*schol.
Iuvenal. sat. 6, 468: de quo [tauro Phalaridis] Cicero
dicit*).

31 **43** (scip.) * reportare. ergo illam rem populi, id est rem ²⁵¹ publicam, quis diceret tum cum crudelitate unius op- pressi essent universi, neque esset unum vinculum iuris nec consensus ac societas coetus, quod est po- pulus? atque hoc idem Syracusis. urbs illa praeclara, ¹⁰ quam ait Timaeus Graecarum maxumam, omnium au- tem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidi et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, | templa, muri nihilo magis efficiebant, Dio- ²⁵² nysio tenente ut esset illa res publica; nihil enim populi, ¹⁵ et unius erat populus ipse. ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam.'

32 **44** 'Praeclare quidem dicas' LAELIVS; 'etenim video iam quo perget oratio.' (scip.) 'vides igitur ne illam quidem ²⁰ quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem XL. publicam.' (LAEL.) 'sic plane iudico.' (scip.) 'et | rec- ¹⁰⁹ tissime quidem iudicas; quae enim fuit tum Athenien- sium res, cum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt? ²⁵ num aut vetus gloria civitatis, aut species praeclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, porticus, aut propylaea nobilia aut arx aut admiranda opera Phidiae, aut Pi- raeus ille magnificus rem publicam efficiebat?' 'minime vero' LAELIVS 'quoniam quidem populi | res non erat.' ¹¹⁰ (scip.) 'quid? cum decemviri Romae sine provocatione ³¹

fuerunt tertio illo anno, cum vindicias amisisset ipsa libertas?' (LAEL.) 'populi nulla res erat, immo vero id populus egit ut rem suam recuperaret.'

(SCIP.) 'venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse
³³
⁴⁵ videbuntur fortasse angustiae. cum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia, cum de quocumque volt supplicium sumit multitudo, cum |
²⁹⁹ agunt, rapiunt, tenent, dissipant quae volunt, potesne tum Laeli negare rem esse illam publicam? cum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam.' tum LAELIVS: 'ac nullam quidem citius negaverim esse rem publicam, quam istam quae tota plane sit in multitudinis potestate. nam si nobis non placebat Syracusis fuisse rem publicam, neque
¹⁵ Agrigenti neque Athenis cum essent tyranni, neque
³⁰⁰ hic cum decemviri, non | video qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat, quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti Scipio, nisi qui consensu iuris continetur, sed est tam
²⁰ tyrannus iste conventus, quam si esset unus, hoc etiam taetrior quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius belua est. nec vero convenit, cum furiosorum bona legibus in adgnatorum potestate sint, quod eorum iam *'

[Exciderunt quaternionis XLI. folia 4 interiora.]

(SCIP.) '*dici possint, cur illa sit res publica resque
³⁴
⁴⁶ populi, quae sunt dicta de regno.' 'et multo etiam magis,' inquit MVMMIVS; 'nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus; plures vero boni in qua re publica rerum potentur, nihil poterit esse illa

beatus. sed tamen vel regnum malo quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissimae rei publicae tertium.'

³⁵ Ad hunc SCIPIO 'adgnosco', inquit, 'tuum morem istum Spuri aver|sum a ratione populari; et quamquam ²⁹⁸ potest id lenius ferri quam tu soles ferre, tamen ad-
⁶ sentior nullum esse de tribus his generibus quod sit probandum minus. illud tamen non adsentior iusto praestare regi optimates; si enim sapientia est quae gubernet rem publicam, quid tandem interest, haec in ¹⁰ unone sit an in pluribus? sed errore quodam fallimur ita disputando; cum enim optumates appellantur, nihil potest vi|deri praestabilius; quid enim optumo melius ¹¹⁵ cogitari potest? cum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam iniustus. nos autem de iniusto ¹⁵ rege nihil loquimur nunc, cum de ipsa regali re publica quaerimus. quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullium regem: fortasse non tam illius te rei publi-
⁴⁸ cae paenitebit.' (MVMM.) 'quam igitur relinquis populari rei publicae laudem?' tum ille (SCIP.) 'quid? tibi tandem ²⁰ Spuri Rhodiorum, apud quos nuper fui|mus una, nul- ¹¹⁶

lane videtur esse res publica?' (MVMM.) 'mihi vero videtur, et minime quidem vituperanda.' (SCIP.) 'recte dicis; sed si meministi, omnes erant idem tum de plebe tum senatores, vicissitudinesque habebant quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio; utrubiique autem conventicium accipiebant, et in theatro et in curia res capitalis et reliquas omnis iudicabant idem; tantum poterat tantique erat quanti multitudo **XLI.** *(senatus)**'

[*Ex iis quaternionibus quae sequebantur (quadraginta fere) duo tantum foliorum paria (111/2—113/4 et 247/8—253/4, quae neque interiora neque exteriora sunt quaternionum pristinorum) et folium singulare 199/200 supersunt.*]

LIBRI III DE RE PVBLICA
FRAGMENTA INCERTAE SEDIS

- 10 1. Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singularis, quod vel exultat voluptate, vel molestia frangitur. (*Non. p. 301, 5.*)
- 2. sed ut ipsi + seu animum periclitentur + sum vident quid se putent esse facturos. (*Non. p. 364, 7.*)
- 15 3. Poeni primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplebiles cupiditates omnium rerum importaverunt in Graeciam. (*Non. p. 431, 11.*)
- 4. Sardanapallus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior.
- 20 5. nisi si quis Athonem pro monumento vult funditus effingere. quis enim est Athos aut Olympus tantus?

(*Prisc.* 6, 13, 70 p. 255, 9 *Hertz*: 'Athos Athonis' protulit Cicero in *III de republica*).

6. Enitar enim suo loco ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus quid sit res publica et quid sit populus loquente Scipione breviter *ex* posuit, 5 adtestantibus etiam multis sive ipsius sive eorum quos loqui fecit in eadem disputatione sententiis, numquam illam fuisse rem publicam, quia numquam in ea fuerit vera iustitia. secundum probabiliores autem definitiones pro suo modo quodam res publica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est. (*Aug. civ.* 2, 21.)

M. TVLLI CICERONIS
DE RE PVBLICA
LIBER QVARTVS

*Temptabo tamen, quoniam corporis et animi facta ¹
mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas in-
tellegentiae meae pervidet, explicare. quod officium hac
de causa maxime suscipiendum puto, quod Marcus
Tullius vir ingenii singularis in quarto de re publica
libro, cum id facere temptasset, materiam late patentem
angustis finibus terminavit, leviter summa quaeque de-
cerpens. ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non
fuerit exsecutus, ipse testatus est nec voluntatem sibi
defuisse nec curam. in libro enim de legibus primo, cum
hoc idem summatis stringeret, sic ait: hunc locum satis
ut mihi videtur in iis libris quos legistis expressit
Scipio. (Lact. opif. 1, 11–13.)*

atque ipsa mens quae futura videt, praeterita meminit.
(Non. p. 500, 9).

etenim si nemo est quin emori malit quam converti
in aliquam figuram bestiae, quamvis hominis mentem
sit habiturus, quanto est miserius in hominis figura
animo esse efferato! mihi quidem tanto videtur quanto
praestabilior est animus corpore. (Lact. inst. 5, 11, 2).

se non putare idem esse arietis et Publili Africani
bonum. (Aug. c. Iul. 4, 12, 59 t. X p. 612 Ben.: denique
elegerunt [Stoici] in pecoribus potius quam in homini-
bus, quod tu facis, laudare libidines. eorum quippe opi-
nioni convenienter ait quodam loco Tullius).

ea denique obiectu mutuo aequa umbram noctemque efficiat, cum ad numerum dierum aptam tum ad laborum quietem. (*Non.* p. 234, 14).

cumque autumno terra se ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad t̄ concipiendas relaxarit, aestiva maturitate alia mitigaverit alia torruerit. (*Non.* p. 343, 20).

- 2** cum adhibent in pecuda pastores. (*Non.* p. 159, 16).
- 2** **SCIP.** * gratiam, quam commode ordines discripti ^{III} aetates classes equitatus, in quo suffragia sunt etiam ¹⁰ senatus, nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebiscito reddendorum equorum.
- 3** Considerate nunc, cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem; ¹⁵ ea est enim | prima causa coëundi, et id hominibus effici ¹¹² ex re publica debet partim institutis, alia legibus. principio disciplinam puerilem ingenuis, de qua Graeci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum neglegentiam accusat, ²⁰ nullam certam aut destinatam legibus aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt. nam *

[*Exciderunt quaternionis folia interiora aut 2 aut 4.*]

ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur. (*Serv. Aen.* 5, 546: secundum *Tullium qui dicit*).

non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. (*Non.* p. 20, 12).

obprobrio fuisse adolescentibus si amatores non haberent. (*Serv. Aen.* 10, 325: *de Cretensibus accipimus*

quod in amores puerorum intemperantes fuerunt [fuerint cod. un. et editt.]: quod postea in Laconas [Lacones codd. duo] et in totam Graeciam translatum est, adeo ut et [et om. Ha.] Cicero dicat in libris [libro cod. 5 un.] de re publica).

113 *SCIP. ** ri nudari puberem. ita sunt alte repetita quasi ⁴ fundamenta quaedam verecundiae. iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis ephborum illa militia! quam contrectationes et amores so-
10 luti et liberi! mitto [aput] Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam ha-
114 bet et solutam licentiam: Lacedaemonii ipsi, cum | omnia concedunt in amore iuvenum praeter stuprum, tenui sane muro dissaepiunt id quod excipiunt; complexus
15 enim concubitusque permittunt palliis interiectis.' hic LAELIVS: 'praeclare intellego Scipio te in iis Graeciae disciplinis quas reprendis cum populis nobilissimis malle quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem, praesertim cum *

20 *Huius (Socratis) auditor Plato, quem deum philo- 5 sophorum Tullius nominat, qui solus omnium sic philosophatus est ut ad veritatem proprius accederet, tamen quia deum ignoravit, in multis ita lapsus est ut nemo deterius erraverit, in primis quod in libris civilibus om-
25 nia omnibus voluit esse communia. de patrimoniosis tolerabile est, licet sit iniustum; nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus; sed ut dixi, potest aliquo modo ferri. etiamne coniuges, etiamne liberi communes erunt? non
30 erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familiae nec cognationes nec adfinitates, sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia? nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia? quis*

esse in utrisque amor coniugalis potest, in quibus non est certus aut proprius affectus? quis erit in patrem pius, ignorans unde sit natus? quis filium diligit quem putabit alienum? quin etiam feminis curiam reservavit, militiam et magistratus et imperia permisit. quanta erit 5 infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt! (Lact. epit. 33 [38], 1—5.)

et noster Plato magis etiam quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis civis propriam aut suam rem ullam queat dicere. (*Non. p. 362, 10 11*).

ego vero eodem quo ille Homerum redimitum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea urbe quam sibi ipse fingit. (*Non. p. 308, 38*).

6 censoris iudicium nihil fere damnato obfert nisi ru- 15 borem. itaque ut omnis ea iudicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est. (*Non. p. 24, 5*).

horum [in] severitatem dicitur inhorruisse primum civitas. (*Non. p. 423, 4*). 20

nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet, sed sit censor qui viros doceat moderari uxoribus. (*Non. p. 499, 13*).

ita magnam habet vim disciplina verecundiae: carent temeto omnes mulieres. (*Non. p. 5, 10*). 25

atque etiam si qua erat famosa, ei cognati osculum non ferebant. (*Non. p. 306, 3*).

itaque a petendo petulantia, a procando, id est po- scendo, procacitas nominata est. (*Non. p. 23, 17 et 21*).

7 nolo enim eundem populum imperatorem et porti- 30 torem esse terrarum. optimum autem et in privatis

familiis et in republica vectigal duco esse parsimoniam (*Non.* p. 24, 15).

theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo propter Pompeium; sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus, et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeflora illa propylaea coniecerit. sed de hoc genere toto in iis libris quos de re publica scripsi, diligenter est disputatum (Cic. de off. 2, 17, 60).

fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, cum fit quod dicitur. (*Non.* p. 24, 11: *fidei proprietatem exemplo manifestavit M. Tullius de Republica lib. IV).*

in cive excuso atque homine nobili blanditiam ostentationem ambitionem † meam esse levitatis. (*Non.* p. 194, 26).

quicumque epulis et conviviis et sumptibus existimationem hominum sibi conciliant, palam ostendunt sibi verum decus quod ex virtute ac dignitate nascitur deficer. (*Anon. Paradoxa Koronne apud Bielowski, Pompeii Trogi fragmenta p. XVsq.: recte Cicero in libris de re publica scripsit*).

Intuere paululum ipsos de re publica libros, unde illum affectum amantissimi civis ebibisti, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis; intuere, obsecro te, et cerne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia praedicetur, et erga coniugale vinculum fides, castique honesti ac probi mores. (Aug. epist. 91, 3 = CSEL. 34, 428, 21; cf. Solmsen Mus. Helv. 13, 39 sq.)

admiror, nec rerum solum sed verborum etiam elegantiam. 'si iurgant' inquit: benevolorum concertatio,

8

non lis inimicorum, iurgium dicitur. ... iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare (*v. p. 111 app.*).

porro cum pax domestica membrum sit civilis pacis, si pax domestica a domesticis violanda sit ne civilis pereat, erit tunc pax domestica inter patrem et filium dis- 5 trahenda, quemadmodum illos scripsisse legimus, qui de statu rei publicae facundius disputaverunt. (Rufin. de bono pacis 2, 16 PL 150, 1622).

eosdem terminos hominum curae atque vitae: sic pontificio iure sanctitudo sepulturae. (*Non. p. 174, 7*). 10

quod insepultos reliquissent eos quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverunt. (*Non. p. 293, 41*).

nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed bonorum (*v. infra app.*). 15

non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil iuris impertias aut parum. (*Prisc. 15, 4, 20 p. 76, 14 Hertz*).

cui quidem utinam vere fideliter † abundiente aug- 9 raverim. (*Non. p. 469, 16*). 20

frustra hoc exclamante Cicerone, qui cum de poetis ageret: ad quos cum accessit *inquit* clamor et adprobatio populi quasi cuiusdam magni et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras, quos invehunt metus, quas inflammant cupiditates! (*Aug. civ. 2, 14 ext., quem expres- 25 sit Joh. Sarisber. Pollicrat. 7, 9 = II 126sq. Webb; cf. Solm- sen Mus. Helv. 13, 44sq. et Fraenkel ibd. 195.*)

negat Cicero, si duplicitur sibi aetas, habiturum se tempus quo legat lyricos. (*Sen. epist. 49, 5*).

sicut apud Ciceronem idem Scipio loquitur: cum artem ludicram scaenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum 30

carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt (*Romani*).¹ (*Aug. civ.* 2, 13).

quid hinc autem senserint Romani veteres, Cicero 11 testatur in libris quos de re publica scripsit, ubi Scipio 6 disputans ait: numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quandam convenientiam servarunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comoedia de quo 10 vellet nominatim diceret. itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus,

quem illa non adtigit, vel potius quem non vexavit? cui pepercit? esto, populares homines inprobos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleopontem, Hyperbolum 15 laesit. patiamur, *inquit*, etsi eiusmodi cives a censore melius est quam a poeta notari; sed Periclen, cum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus et eos agi in scaena non plus decuit, quam si Plautus, *inquit*, noster voluis- 20 set aut Naevius Publio et Gnaeo Scipioni aut Caecilius Marco Catoni maledicere.

dein paulo post: nostrae, inquit, contra duodecim tabulae cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset 25 sive carmen condidisset quod infamiam faceret flagitiumve alteri: praecclare; iudiciis enim magistratum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingenii, habere debemus, nec probrum audire nisi ea lege ut respondere liceat et iudicio defendere. 30 haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpta arbitratus sum, nonnullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paululum commutatis. multum enim ad rem pertinent quam molior explicare si

potero. dicit deinde alia et sic concludit hunc locum ut ostendat, veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scaena vivum hominem vel vituperari. (Aug. civ. 2, 9).

11 **13** *Comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis. (Donat. exc. de com. p. 22, 19 Wessner.)*

ad hanc convenientiam pertinet, quod etiam scaenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt, siquidem, quod in eo quoque de re publica libro commemoratur, Aeschines Atheniensis vir eloquentissimus, cum adulescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit, et Aristodemum tragicum item actorem maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. (Aug. civ. 2, 11; cf. et 2, 12).

12 **14** *Oὐτε γὰρ ἄπασα τέρψις μεμπτόν, οὐτε τῆς μουσικῆς αὗτη τέλος, ἀλλ' ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκός, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἡ πρὸς ἀρετὴν ὀφέλεια· ὅπερ πολλούς τε ἄλλους ἔλαθε καὶ τὸν ἐν τοῖς Κικέρωνος τοῦ Ἑρμαίου πολιτικοῖς τὰ κατὰ μουσικῆς ὅητορεύοντα· οὐ γὰρ ἔγωγ' ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρησθαι· πῶς γὰρ ἂν τις αὐτὸν ἴσχυρόσατο μουσικὴν λοιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν, τέχνην ἀρμονιῶν τε καὶ ὁνθμῶν ἀρετάς τε καὶ κακίας διορίζουσαν, ἀνδρα δε τὸ τηνικαῦτα ὁνθμοῖς μόνοις καὶ τούτοις ἀγεννέσι καὶ φαύλοις ἐπιδεικνύμενον Ἑρώσκιον τὸν ὀρχηστὴν οὕτως σφόδρα ἐξεπλήτετο, ὥστε φάσκειν αὐτὸν προνοίᾳ θεῶν ἐξ ἀνθρώπους παρελθεῖν. καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκοι τὰ μὲν ἐν ᾧ συγγέγραφε Πολιτείᾳ λέγειν ἐκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ἑρώσκιον τῆς προκειμένης ἐνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ημᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αὐτὸν λόγον.*

ἀλλ᾽ δημως καὶ οὗτως λάθοι τις ἀν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον,
 δσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ή συνιστὰς τὸν ρήτορα.
 ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς ἀληθείας εὑρεσιν ή δικαίαν κρί-
 σιν δ ταῖς κατ' αὐλὴν ή κατὰ τὴν αὐτοῦ προαιρεσιν, ἀλλὰ
 5 μὴ ταῖς κατ' οὖσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. οἶμαι δὲ ὡς
 οὐδὲ ἀν αὐτὴν ἔψεγε ρήτορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους
 τῶν ρήτορων. οὗτοι δὴ καὶ εἴ τινες τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ
 τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγεννῆ μελῳδοῦσιν, οὐ τῆς τέ-
 χνης τὸ αἰτίαμα. ἀλλὰ καὶ η πατρὶς αὐτοῦ τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ
 10 καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ' αὐτόν, ἔτι τυγχάνοντας ἀγριωτέρους,
 μουσικῇ παιδευομένους εἶχε, καθὰ καὶ αὐτός φησιν, ἵδιᾳ
 τε ἐν εὐωχίαις κοινῇ τε ἐν ἀπάσαις τελεταῖς σφισι συν-
 οργιαζούσῃ. (Aristides Quint. de musica II p. 69—71 ed.
 Meibomius, p. 43, 38 sq. Jahn.)

15 *fac derivativa ab eo (scil. armis): armarium, ar-
 mentum, armamentarium, armillae, quae nunc brachia-
 lia vocant; sic Cicero in quarto de re publica. (Prisc.
 partit. XII vers. Aen. 1, 14 p. 462, 31 Hertz).*

M. TVLLI CICERONIS
DE RE PVBLICA
LIBER QVINTVS

1 *Quando ergo res publica Romana talis erat qualem illam describit Sallustius, non iam pessima ac flagitiosissima, sicut ipse ait, sed omnino nulla erat secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habita patefecit; sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius sed suo sermone loquens in principio quinti libri, commorato prius Ennii poetae versu quo dixerat:*

Moribus antiquis res stat Romana virisque,
quem quidem ille versum, *inquit*, vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo quodam mihi esse effatus videatur. nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisse, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tam diu tenere potuissent tantam et tam fuse lateque imperantem rem publicam. itaque ante nostram memoriam 15 et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes **2** viri. nostra vero aetas cum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus isdem quibus fuerat renovare 20 neglexit, sed ne id quidem curavit ut formam saltem eius et extrema tamquam liniamenta servaret. quid enim

manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivious obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed iam ignorentur. nam de viris quid dicam? mores enim ipsi interierunt virorum penu-
ria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitum quodam modo dicenda causa est. nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. (*Aug. civ. 2, 21*).

10 *In Politia sua dicit Tullius rei publicae rectorem summum virum et doctissimum esse debere, ita ut sapiens sit et iustus et temperans et eloquens, ut possit facile currente eloquentia animi secreta ad regendam plebem exprimere. scire etiam debet ius, Graecas nosse litteras, quod Catonis facto probatur, qui in summa senectute Graecis litteris operam dans indicavit, quantum utilitatis haberent.* (*Grillius comm. in Cic. rhet. p. 28, 14 Martin*).

247 (MANIL.?) * <nihil esse tam> regale quam explanatio-
20 nem aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod ius privati petere solebant a regibus, ob easque causas agri arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regii [qui] colerenturque sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum
25 rebus abduceret. nec vero quisquam privatus erat dis-
248 ceptator aut arbiter litis, sed omnia conficiebantur iudi- ciis regiis. et mihi quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem veterem Graeciae regum. nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam
30 tamen partem bella gesserunt et eorum iura coluerunt; illa autem diurna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit, qui legum etiam scriptor fuit quas scitis

2
3

extare, quod quidem huius civis proprium de quo agimus *

[*Exiderunt quaternionis folia interiora aut 2 aut 4.*]

3   4 sed tamen ut bono patri familias colendi aedificandi
ratiocinandi quidam usus opus est. (*Non. p. 497, 23*).
5   (scip.) '* <ra>dicum seminumque cognoscere num te 253
offendet?' (manil.) 'nihil, si modo opus extabit.' (scip.) 6
'num id studium censes esse vilici?' (manil.) 'minime,
quippe cum agri culturam saepissime opera deficiat.'
(scip.) 'ergo, ut vilicus naturam agri novit, dispensator
litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione 10
ad efficiendi utilitatem refert, sic noster hic rector stu-
duerit sane iuri et legibus cognoscendis, fontis quidem
earum utique perspexerit, sed se responsitando et lec- 254
titando et scriptitando ne impedit, ut quasi dispensare
rem publicam et in ea quodam modo vilicare possit, 15
summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo
potest, civilis non inperitus, sed ita ut astrorum gubernator,
physicorum medicus; uterque enim illis ad artem
suam utitur, sed se a suo munere non impedit. illud
autem videbit hic vir *' 20

[*Quot quaterniones et folia exciderint, nescimus.*]

4   6   (scip.?) '* <civi>tatibus, in quibus expetunt laudem 199
optumi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. nec
vero tam metu poenaque terroristur, quae est constituta
legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit
quasi quendam vituperationis non iniustae timorem. 25
hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus,
perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor civis non
minus a delictis arceret quam metus. atque haec | quidem 200

ad laudem pertinent, quae dici latius uberiorusque potuerunt.

Ad vitam autem usumque vivendi ea discripta ratio est ⁵
iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis Penatium deo-
⁵ rum Larumque familiarium sedibus, ut omnes et com-
munibus commodis et suis uterentur, nec bene vivi sine
bona re publica posset, nec esse quicquam civitate bene
constituta beatius. quocirca permirum mihi videri solet,
quae sit tanta doc *

[Desinit palimpsestus.]

¹⁰ *consumo igitur omne tempus considerans, quanta vis* ⁶
sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi
*quidem videmur, expressimus. tenesne igitur, moder-
torem illum rei publicae quo referre velimus omnia?*
nam sic quinto ut opinor in libro loquitur Scipio: ut
¹⁵ *enim gubernatori cursus secundus, medico salus, im-
peratori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata*
*civium vita propesita est, ut opibus firma, copiis locu-
ples, gloria ampla, virtute honesta sit; huius enim operis*
*maximi inter homines atque optimi illum esse perfec-
20 torem volo. (Cic. Att. 8, 11, 1).*

*et ubi est quod et vestrae litterae illum laudant pa-
triae rectorem, qui populi utilitati magis consulat quam
voluntati? (Aug. epist. 104, 7 ext. = CSEL 34, 587, 24). 7*

etiam Tullius hinc dissimulare non potuit in eisdem ⁹
²⁵ *libris quos de re publica scripsit, ubi loquitur de in-
stituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse
gloria, et consequenter commemorat maiores suos mul-
ta mira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. (Aug.
civ. 5, 13.)*

³⁰ *Tullius in libris de re publica scripsit scilicet: princi-
pem civitatis gloria esse alendum, et tam diu stare rem
publicam, quam diu ab omnibus honor principi exhibe-
retur. (Petrus Pictaviensis ep. ad column. PL 189, 58; cf.
Lehmann 205).*

tum virtute labore industria † quaereretur summi viri
indolem, nisi nimis animose ferox natura illum nescio
quo * (*Non.* p. 233, 39).

quae virtus fortitudo vocatur; in qua est magnitudo
animi, mortis dolorisque magna contemtio. (*Non.* p. 201, 5
29).

⁸ ¹⁰ Marcellus ut acer et pugnax, Maximus ut considera-
tus et lentus. (*Non.* p. 337, 34).

*orbi pro orbe Ciceronem de re publica libro V orbi ter-
rarum comprehensos... et frequenter antiquos ita lo- 10
cutos Plinius eodem libro VI notat. (Charis. I 139, 17
Keil).*

quod molestiis senectutis suae vestras familias inper-
tire posset. (*Non.* p. 37, 26).

⁹ ¹¹ *postea hoc etiam addidit insulsissime (Seneca): 'apud 15
ipsum quoque,' inquit, 'Ciceronem invenies etiam in
prosa oratione quaedam ex quibus intellegas illum
non perdidisse operam quod Ennium legit.' ponit
deinde quae apud Ciceronem reprehendat quasi En-
niana, quod ita scripserit in libris de re publica: ut 20
Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucundi-
tas, et quod alio in loco dixerit: breviloquentiam in
dicendo colat. (Gell. 12, 2, 6. 7).*

*horum obstinatione libertatem temeritas, constan-
tiam audacia praeceps, eloquentiam inanis quaedam 25
imitatur fluentia loquendi, quarum artium scaevitate,
ut Tullius adseverat, nefas est religionem decipi iudi-
cantis. ait enim: (scip.) cumque nihil tam incorruptum
esse debeat in re publica quam suffragium, quam sen-
tentia, non intellego cur qui ea pecunia corruperit, 30
poena dignus sit, qui eloquentia, laudem etiam ferat.
mihi quidem hoc plus mali facere videtur qui oratione*

quam qui pretio iudicem corrumpit, quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest, dicendo potest. (*Amm. Marc. 30, 4, 10*).

quae cum Scipio dixisset, admodum probans Mum-
5 mius (erat enim odio quodam rhetorum inbutus) *
(*Non. p. 521, 12*).

tum in optimam segetem praeclara essent sparsa
semina. (*Comment. anon. ad Verg. Georg. 1 init. apud Bandin. catal. lat. bibl. Laur. II p. 348 [Cicero de re
10 publica libro V]*).

M. TVLLI CICERONIS
DE RE PVBLICA
LIBER SEXTVS

¹ *Quod si ista nobis cogitatio de triumpho iniecta non esset, quam tu quoque adprobas, ne tu haud multum requireres illum virum qui in sexto libro informatus est. quid enim tibi taceam, qui illos libros devorasti? quin nunc ipsum non dubitabo rem tantam abicere, si id erit 5 rectius; utrumque vero simul agi non potest, et de triumpho ambitiose et de re publica libere. (Cic. Att. 7, 3, 2 V. Id. Dec. a. 50).*

Totam igitur expectas prudentiam huius rectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. (Non. 10 p. 42, 3: *prudentiam a providendo dictam dilucide ostendit M. Tullius in Hortensio ... et de re publica lib. VI*).

quam ob rem se conparet hic civis ita necse est, ut sit contra haec quae statum civitatis permovent semper armatus. (Non. p. 256, 27). ¹⁵

eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. (Non. p. 25, 3: *seditionis proprietas a M. Tullio manifestata est in lib. de re publica VI; Serv. Aen. 1, 149: seditio est <dissensio civium> sicut Cicero ait in de re publica*). ²⁰

et vero in dissensione civili, cum boni plus quam multi valent, expendendos civis, non numerandos puto. (Non. p. 519, 17; cf. supra p. 112, 14).

graves enim dominae cogitationum lubidines infinita
quaedam cogunt atque imperant, quae quia nec expleri
nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus inpel-
lunt eos quos inlecebris suis incenderunt. (*Non.* p. 424,
5 31: *expleri et satiari hanc habent differentiam: expleri*
est tantummodo plenum esse, satiari, supra modum et
(ad) abundantiam).

qui contuderit eius vim et ecfrenatam illam ferociam.
(*Non.* p. 492, 1).

10 *Cicero in libro sexto de re publica ita scripsit: quod* ²
quidem eo fuit maius, quia, cum causa pari collegae
essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam
Claudi invidiam Gracchi caritas deprecabatur. (*Gell.* 7,
16, 11 et *Non.* p. 290, 15 *inde a non modo*).

15 † qui numero optumatum et principum optulit is vocis
et gravitatis suae linquit illum tristem et plenum digni-
tatis sonum. (*Non.* p. 409, 31).

ut, quemadmodum scribit ille, cotidiano in forum
mille hominum cum palliis conchylio tintis descende-
20 rent. (*Non.* p. 501, 27).

in his, ut meministis, concursu levissimae multitudi-
nis ex aere congesto funus desubito esset ornatum.
(*Non.* p. 517, 35).

firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse
25 voluerunt. (*Non.* p. 512, 27 et *Prisc. GL III* 70, 11).

oratio Laeli, quam omnes habemus in manibus, quam
simpulia pontificum dis inmortalibus grata sint Samiae-
que, uti scribit, capudines. (*Non.* p. 398, 28).

Nam Scipionem ipsum haec occasio ad narrandum ⁸
30 somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est

silentio condidisse. cum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interficti tyranni remunerationem locatas, respondit Scipio post alia in haec verba: (scip.) 'sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium, tamen illa divina virtus non statuas plumbo inherentes nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat.' 'quae tandem ista sunt?' inquit LAELIVS. tum SCIPIO: 'patimini me' inquit, 'quoniam tertium diem iam feriati sumus, et cetera quibus ad narrationem somnii venit, docens illa esse stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus. (Macr. in somn. Scip. 1, 4, 2 sq.)

15

3 Imitatione Platonis Cicero de re publica scribens locum etiam de Eris Pamphyli reditu in vitam, qui ut ait rogo impositus revixisset, multaque de inferis secreta narrasset, non fabulosa ut ille assimilatione commentus est, sed sollertis somnii rationabili quadam imaginatione composuit, videlicet scite significans haec quae de animae immortalitate dicerentur caeloque, <nec> somniantium philosophorum esse commenta, nec fabulas incredibiles quas Epicurei derident, sed prudentium conjecturas. (Fav. Eul. p. 1, 5 Holder).

25

4 Nonnulli nostri, propter quoddam praeclarissimum loquendi genus et propter non nulla quae veraciter sensit amantes Platonem, dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius, ut eum lusisse potius quam quod id verum esset adfirmet dicere

voluisse. *inducit enim hominem revixisse et narrasse
quaedam quae Platonicis disputationibus congruebant*
(*Aug. civ. 22, 28*).

Hunc ordinem Tullius non minore iudicio reservans ⁶
5 quam ingenio repertus est. postquam in omni rei publi-
cae otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit,
sacras immortalium animarum sedes et caelestium ar-
cana regionum in ipso consummati operis fastigio loca-
vit, indicans quo his pervenientum vel potius reverten-
10 dum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, for-
titudine ac moderatione tractaverint. sed ille Platonicus
secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione
Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio
acceptis vitam effudisse visus duodecimo demum die
15 inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus
igne, subito seu recepta anima seu retenta, quicquid
emensis inter utramque vitam diebus egerat videratve,
tamquam publicum professus indicium humano generi
enuntiavit. hanc fabulam Cicero licet ab indoctis quasi
20 ipse veri conscius doleat irrigam, exemplum tamen stoli-
dae reprehensionis vitans excitari narraturum quam re-
viviscere maluit.

Ac priusquam somnii verba consulimus, enodandum ⁷
nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel
25 irrigam Platonis fabulam, vel ne sibi idem eveniat non
vereri. nec enim his verbis vult inperitum vulgus intel-
legi, sed genus hominum veri ignarum sub peritiae
ostentatione, quippe quos et legisse talia et ad reprehendendum
constaret animatos. dicemus igitur, et quos in
30 tantum philosophum referat quandam censurae exer-
cuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit
accusationem. * Epicureorum tota factio, aequo semper

*errore a vero devia, et illa semper existimans deridenda
quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit
naturae secreta. Colotes vero, inter Epicuri auditores
famosior et loquacitate notabilior, etiam in librum ret-
tulit, quae de hoc amarius cavillatus est. sed cetera quae 5
iniuria notavit, siquidem ad somnum de quo hic pro-
cedit sermo non attinent, hoc loco nobis omittenda
sunt; illam calumniam persequemur, quae nisi supple-
detur manebit Ciceroni cum Platone communis. ait a
philosopho fabulam non oportuisse configi, quoniam 10
nullum figmenti genus veri professoribus conveniret.
cur enim, inquit, si rerum caelestium notionem, si habi-
tum nos animarum docere voluisti, non simplici et ab-
soluta hoc insinuatione curatum est, sed quae sita per-
sona casusque excogitata novitas et composita advocati 15
scaena figmenti ipsam quaerendi veri ianuam mendacio
polluerunt? haec quoniam, dum de Platonico Ere iac-
tantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incu-
sant,* resistamus urgenti, et frustra arguens refellatur,
ut una calumnia dissoluta utriusque factum in columem 20
ut fas est retineat dignitatem. (Macr. in somn. Scip. 1,
1, 8–2, 5.)*

SOMNIVM SCIPIONIS

9 (1) ⁹ (scip.) Cum in Africam venissem M.' Manilio consuli
ad quartam legionem tribunus ut scitis militum, nihil
mihi fuit potius quam ut Masinissam convenirem, regem 25

familiae nostrae iustis de causis amicissimum. ad quem ut veni, complexus me senex conlacrimavit aliquantoque post suspexit ad caelum, et: 'grates' inquit 'tibi ago summe Sol, vobisque reliqui caelites, quod ante quam ex 5 hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine recreor ipso: ita[que] numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria.' deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percontatus 10 est, multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis est consumptus dies.

Post autem apparatu regio accepti, sermonem in 10 multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque eius non facta solum 15 sed etiam dicta meminisset. deinde ut cubitum discessimus, me et de via fessum, et qui ad multam noctem vigilassem, artior quam solebat somnus complexus est. hic mihi — credo equidem ex hoc quod eramus locuti; fit enim fere ut cogitationes sermonesque nostri pariant 20 aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui — Africanus se ostendit ea forma quae mihi ex imagine eius quam ex ipso erat notior; quem ubi agnovi, equidem cohorrei; sed ille: 'ades' inquit 'animo 25 et omitte timorem Scipio, et quae dicam trade memoriae. videsne illam urbem, quae parere populo Romano coacta per me renovat pristina bella nec potest quiescere?' 11(2) ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stelliarum, illustri et claro quodam loco. 'ad quam tu oppug-

nandam nunc venis paene miles, hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum quod habes adhuc hereditarium a nobis. cum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris, et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, 5 deligere iterum consul absens bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. sed cum eris curru in Capitolium invectus, offendes rem publicam, consiliis 12 perturbatam nepotis mei. hic tu Africane ostendas oportebit patriae lumen animi ingenique tui consiliique. sed 10 eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. nam cum aetas tua septenos octiens solis anfractus redditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus alter altera de causa habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint, in te unum atque in 15 tuum nomen se tota convertet civitas, te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur, tu eris unus in quo nitatur civitatis salus, ac ne multa: dictator rem publicam constituas oportebit, si impias propinquorum manus effugeris.’ 20

Hic cum exclamavisset Laelius ingemuissentque vehementius ceteri, leniter arridens Scipio: ‘st! quaeso’ inquit ‘ne me e somno excitetis, et parumper audite cetera.’

^{13 (3)} ¹³ ‘Sed quo sis Africane alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto: omnibus qui patriam conservaverint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur; nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod

quidem in terris fiat acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur; harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.¹⁴

Hic ego etsi eram perterritus non tam mortis metu ¹⁴
 5 quam insidiarum a meis, quaesivi tamen viveretne ipse et Paulus pater et alii quos nos extinctos esse arbitramur. 'immo vero' inquit 'hi vivunt qui e corporum vinclis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero quae dicitur vita mors est. quin tu aspicis ad te venientem Paulum patrem?' quem ut vidi, equidem vim lacrimarum profudi, ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

Atque ego ut primum fletu represso loqui posse coepi, ¹⁵
 'quaeso' inquam 'pater sanctissime atque optume, quo-
 15 niam haec est vita ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero?' 'non est ita' inquit ille. 'nisi enim cum deus is, cuius hoc tem-
 plum est omne quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. homines
 20 enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum glo-
 bum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dici-
 tur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae,
 divinis animatae mentibus, circos suos orbesque confi-
 25 ciunt celeritate mirabili. quare et tibi Publi et piis omnibus retinendus animus est in custodia corporis, nec iniussu eius a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum adsignatum a deo

16 **16** defugisse videamini. sed sic Scipio ut avus hie tuus, utego qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est; ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum 5 quem vides — erat autem is splendidissimo candore inter flamas circus elucens —, quem vos ut a Grais acceptis orbem lacteum nuncupatis.' ex quo omnia mihi contemplanti praeclera cetera et mirabilia videbantur. erant autem eae stellae quas numquam ex hoc loco vidi- 10 mus, et eae magnitudines omnium quas esse numquam suspicati sumus, ex quibus erat ea minima quae ultima a caelo, citima <a> terris luce lucebat aliena. stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. iam vero ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii 15 nostri quo quasi punctum eius attingimus paeniteret.

17 (4) **17** Quam cum magis intuerer, 'quaeso,' inquit Africanus, 'quousque humi defixa tua mens erit? nonne aspicis quae in templo veneris? novem tibi orbibus vel potius globis conexa sunt omnia, quorum unus est cae- 20 lestis, extumus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus arcens et continens ceteros; in quo sunt infixi illi qui volvuntur stellarum cursus sempiterni. huic subiecti sunt septem qui versantur retro contrario motu atque caelum. ex quibus unum globum possi- 25 det illa quam in terris Saturniam nominant. deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor qui

dicitur Iovis. tum rutilus horribilisque terris quem Martium dicitis. deinde subter medium fere regionem Sol obtinet, dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine ut cuncta sua luce lustret et compleat. hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus, in infimoque orbe Luna radiis Solis accensa convertitur. infra autem eam iam nihil est nisi mortale et caducum praeter animos munere deorum hominum generi datos, supra Lunam sunt aeterna omnia. nam ea quae est media et nona, Tellus, neque movetur et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.'

Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, 'quis hic' 18 (5) 18
 inquam [quis] 'est qui complet aures meas tantus et tam dulcis sonus?' 'hic est' inquit 'ille qui intervallis coniunctus inparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium efficitur, et acuta cum gravibus temperans varios aequabiliter concentus efficit; nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert ut extrema ex altera parte gravior, ex altera autem acute sonent. quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitator, acuto et excitato movetur sono, gravissimo autem hic Lunaris atque infimus; nam terra nona in mobilis manens una sede semper haeret, complexa medium mundi locum. illi autem octo cursus, in quibus

eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui numerus rerum omnium fere nodus est; quod docti homines nervis imitati atque cantibus, aperuerunt sibi redditum in hunc locum, sicut alii qui praestantibus ingeniiis in vita humana divina studia co-

19 luerunt. hoc sonitu oppletae aures hominum obsurde-
runt; nec est ullus hebetior sensus in vobis, sicut ubi Nilus ad illa quae Catadupa nominantur praecipitat ex altissimis montibus, ea gens quae illum locum adcolit propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. hic
vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint,
sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur.'

19(6) **20** Haec ego admirans, referebam tamen oculos ad ter-
ram identidem. tum Africanus: 'sentio' inquit 'te sedem

etiam nunc hominum ac domum contemplari; quae si tibi parva ut est ita videtur, haec caelestia semper spec-
tato, illa humana contemnito. tu enim quam celebri-
tatem sermonis hominum aut quam expetendam conse-
qui gloriam potes? vides habitari in terra raris et an-
gustis in locis, et in ipsis quasi maculis ubi habitatur vastas solitudines interiectas, eosque qui incolunt terram non modo interruptos ita esse ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis. a qui-
bus expectare gloriam certe nullam potestis.

21 Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redi-
mitam et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime inter se diversos et caeli verticibus ipsis ex utraque

parte subnixos obriguisse pruina vides, medium autem illum et maximum solis ardore torri. duo sunt habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; ⁵ hic autem alter subiectus aquiloni quem incolitis cerne quam tenui vos parte contingat. omnis enim terra quae colitur a vobis, angustata verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est circumfusa illo mari quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis ¹⁰ in terris, qui tamen tanto nomine quam sit parvus vides. ex his ipsis cultis notisque terris num aut tuum aut ²² cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc quem cernis transcendere potuit vel illum Gangen tranatare? quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut ¹⁵ aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis cernis profecto quantis in angustiis vestra se gloria dilatari velit. ipsi autem qui de nobis loquuntur, quam loquentur diu?

Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum ^{21 (7)}
²³ deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones extunctionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo non aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam adsequi possumus. quid autem inter ²⁵ est ab iis qui postea nascentur sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit qui ante nati sunt? qui nec pauciores ²²
²⁴ et certe meliores fuerunt viri, praesertim cum apud eos ipsos a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo

unius anni memoriam consequi possit. homines enim populariter annum tantum modo solis, id est unius astri, reditu metiuntur; re ipsa autem cum ad idem unde semel profecta sunt cuncta astra redierint, eandemque totius caeli descriptionem longis intervallis rettulerint, ⁵ tum ille vere vertens annus appellari potest; in quo vix dicere audeo quam multa hominum saecla teneantur. namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templo penetravit, quandoque ab eadem parte sol eodemque tempore ¹⁰ iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis expletum annum habeto; cuius quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam.

23 Quocirca si redditum in hunc locum desperaveris, in ¹⁵ quo omnia sunt magnis et praestantibus viris, quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguum potest? igitur alte spectare si voles atque hanc sedem et aeternam domum contueri, neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praeniiis hu- ²⁰ manis spem posueris rerum tuarum; suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen; sermo autem omnis ille et angustiis cingitur his regionum quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur ²⁵ hominum interitu, et oblivione posteritatis extinguitur,

24 (8) ²⁶ Quae cum dixisset, 'ego vero' inquam 'Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli adiutum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patris et tuis decori vestro non defui, nunc tamen tanto

praemio exposito enitar multo vigilantius'. et ille: 'tu
 vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem sed cor-
 pus hoc; nec enim tu is es quem forma ista declarat, sed
 mens cuiusque is est quisque, non ea figura quae digito
 5 demonstrari potest. deum te igitur scito esse, siquidem
 est deus qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet,
 qui tam regit et moderatur et movet id corpus cui pree-
 positus est, quam hunc mundum ille princeps deus; et
 ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeter-
 10 nus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. nam 25
 quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum
 adfert alicui quodque ipsum agitatur aliunde, quando
 finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. so-
 lum igitur quod se ipsum movet, quia numquam dese-
 15 ritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin 27
 etiam ceteris quae moventur hic fons, nec principium
 est movendi. principii autem nulla est origo; nam ex
 principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia
 nasci potest; nec enim esset id principium quod gignere-
 20 tur aliunde; quodsi numquam oritur, ne occidit quidem
 umquam. nam principium extinctum nec ipsum ab alio
 renascetur, nec ex se aliud creabit, siquidem necesse est
 a principio oriri omnia. ita fit ut motus principium ex
 eo sit quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci pot-
 25 est nec mori; vel concidat omne caelum omnisque na-
 tura et consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur
 qua a primo impulsa moveatur. cum pateat igitur aeter- 26 (9)
 28

num id esse quod se ipsum moveat, quis est qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum est enim omne quod pulsu agitatur externo; quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo; nam haec est propria natura animi atque vis; quae si est una ex omnibus quae se ipsa moveat, neque nata certe est et aeterna est. hanc tu exerce in optimis rebus! sunt autem optimae curae de salute patriae, quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit, idque ocios faciet, si iam tum cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea quae extra erunt contemplans quam maxime se a corpore abstrahet. namque eorum animi qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsiisque libidinum voluptatibus oboedientium deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volantur, nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis revertuntur.'

Ille discessit; ego somno solitus sum.

LIBRORVM DE RE PVBLICA INCERTORVM FRAGMENTA

1. *cf. p. 25, 6.*
2. *non nulli veterum etiam activo more tempus futurum imperativo modo ex verbis quoque passivae declinationis usurpaverunt, ut Tullius in dialogis de re publica nitito, cum 'nitor' sit positio verbi (Diomed. GL I 339, 31).*
3. *'excello' legimus crebro apud veteres, ut Cicero de re publica excellunt (Diomed. GL I 374, 17).*
4. *Haec virtus in rhetorics a Cicerone eadem ponitur quae sapientia. alibi vero, id est in libris de re publica,*

*ab eodem Cicerone illa virtus dicitur quae prudentia.
(Victorin. explan. in rhet. Cic. p. 156, 4 Halm.)*

5. Fannio causa difficilis laudare puerum; non enim res laudanda sed spes est. (*Serv. Aen. 6, 875: rhetorice spem laudat in puero [Vergilius], quia facta non inventit. est autem Ciceronis in dialogo*).

6. *apud Ennium sic loquitur Africanus:*

Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam est,

Mi soli caeli maxima porta patet,

10 *scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. o, in quantis tenebris Africane versatus es!*
vel <tu> potius o poeta, qui per caedes et sanguinem patere hominibus ascensum in caelum putaveris! cui vanitati etiam Cicero adsensit: est vero, inquit, Africane;
15 *nam et Herculi eadem ista porta patuit. (Lact. inst. 1, 18, 11 sq.).*

7. *eosdem libros (scil. de re publica) cum grammaticus explicuit, primum verba expressa reapse dici a Cicerone, id est re ipsa, in commentarium refert, nec minus sepse, id est se ipse. deinde transit ad ea quae consuetudo saeculi mutavit, tamquam ait Cicero: quoniam sumus ab ipsa calce eius interpellatione revocati. hanc quam nunc in circu cretam vocamus, calcem antiqui dicebant. deinde [v. p. 84, 11]. (Sen. epist. 108, 25 32 sq.).*

8. *v. p. 111, 17.*

9. *v. p. 79, 17.*

9.60

